

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

Пояснювальна записка
до дипломної роботи
бакалавра
на тему:
**«Тридцятирічна війна та її вплив
на соціально-політичний розвиток Німеччини»**

Виконав: студент IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальність)
032 «історія та археологія»
Ковальов Олександр Сергійович

Керівник: д.і.н., проф.
Каріков Сергій Анатолійович

ХАРКІВ 2024

ЗМІСТ

РЕЗЮМЕ.....	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА.....	8
1.1. Історіографія проблеми.....	8
1.2. Джерельна база дослідження.....	14
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ ТРИДЦЯТИРІЧНОЇ ВІЙНИ.....	19
2.1 Політична ситуація в Європі напередодні Тридцятирічної війни. Загострення міжнародних відносин.....	19
2.2 Німецькі землі в перші десятиліття XVII ст.: політичний та соціально- економічний огляд.....	26
РОЗДІЛ 3. ПЕРЕБІГ ТРИДЦЯТИРІЧНОЇ ВІЙНИ ТА УЧАСТЬ У НІЙ НІМЕЦЬКИХ КНЯЗІВСТВ.....	36
3.1 Чесько-пфальцький період (1618—1625 рр.).....	36
3.2 Данський період (1625—1629 рр.).....	45
3.3 Шведський період (1630—1634 рр.).....	49
3.4 Франко-шведський період (1635—1648 рр.).....	61
РОЗДІЛ 4. НАСЛІДКИ ТРИДЦЯТИРІЧНОЇ ВІЙНИ ДЛЯ ЄВРОПИ ТА НІМЕЧЧИНИ.....	69
4.1 Вестфальський мир. Політичні зміни у Європі.....	69
4.2 Соціально-політичні наслідки Тридцятирічної війни для німецьких земель.....	75
ВИСНОВКИ.....	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	86
ДОДАТКИ.....	91

РЕЗЮМЕ

Ковальов Олександр Сергійович. «Тридцятирічна війна та її вплив на соціально-політичний розвиток Німеччини». Дипломна робота на здобуття ступеня бакалавра за спеціальністю (032) «історія та археологія». Харківський національний університет В.Н Каразіна. Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків Харків, 2024. 96 сторінок, список використаних джерел та літератури із 50 найменувань, три розділи, 8 підрозділів.

Дипломна робота присвячена Тридцятирічній війні як масштабному загальноєвропейському конфлікту XVII ст. Розглянуто комплекс причин, які її спонукали, особливості кожного з періодів війни, специфіку процесу мирного урегулювання конфлікту та умови Вестфальського миру 1648 р. Окрема увага приділена німецьким землям як основному театру військових дій. Окреслено політичне та соціально-економічне становище Священної Римської імперії напередодні Тридцятирічної війни, участь німецьких князів у перебігу конфлікту, соціально-політичні зміни, які відбулися в Німеччині внаслідок війни. В роботі проаналізовано причинно-наслідкові зв'язки, пов'язані з Тридцятирічною війною в європейському та німецькому вимірах.

Ключові слова: Тридцятирічна війна, конфлікт, Габсбурги, Бурбони, католики, протестанти, Священна Римська імперія, розробленість, Вестфальський мир

Kovalov Oleksandr Serhiyovych. «The Thirty Years War and its impact on the socio-political development of Germany». Diploma thesis for a bachelor's degree in the speciality (032) "history and archaeology". V. N. Karazin Kharkiv National University. Department of History of the Ancient World and the Middle Ages Kharkiv, 2024. 96 pages, a list of sources and literature from 50 titles, three sections, 8 subsections.

The thesis is devoted to the Thirty Years' War as a large-scale pan-European conflict of the seventeenth century. The complex of reasons that prompted it, the peculiarities of each period of the war, the specifics of the process of peaceful settlement of the conflict and the terms of the Peace of Westphalia in 1648 are

considered. The author outlines the political and socio-economic situation of the Holy Roman Empire on the eve of the Thirty Years' War, the participation of German princes in the conflict, and the socio-political changes that took place in Germany as a result of the war. The paper analyses the cause-and-effect relationships associated with the Thirty Years' War in the European and German dimensions.

Keywords: Thirty Years' War, conflict, Habsburgs, Bourbons, Catholics, Protestants, Holy Roman Empire, elaboration, Peace of Westphalia.

ВСТУП

Актуальність теми. Тридцятирічна війна – тривалий військово-політичний конфлікт, що розгорівся на німецьких землях за участі найбільших європейських держав у першій половині XVII ст. Інтерес істориків до неї не стихає вже протягом тривалого часу, адже ця війна є ключем до розуміння багатьох проблем європейської політики Нового часу.

У наукових колах точиться чимало дискусій щодо окремих аспектів Тридцятирічної війни. Водночас багато питань, пов'язаних з нею, ще потребують подальшого наукового аналізу. У пам'яті німецького народу вона залишилася як явище надзвичайно трагічне. Тридцятирічна війна справила значний вплив на подальший розвиток німецьких земель, спричинивши певні політичні та соціально-економічні зміни. Вестфальський мирний договір, який ознаменував завершення війни, заклав правові основи міжнародної політики Європи на наступні століття.

В Україні проблематика Тридцятирічної війни вивчена недостатньо. у вітчизняній історіографії Тридцятирічна війна розглядається переважно в двох аспектах:

- участь українського козацтва на полях битв цієї війни;
- вплив Вестфальського миру на становлення правової системи Європи та подальші міжнародні відносини.

Сама ж Тридцятирічна війна як історичне явище, структура причинно-наслідкових зв'язків, з нею пов'язаних, висвітлюються в незначній мірі. Тож ця ніша в історичній науці України має бути заповнена.

Тема є актуальною з декількох причин. По-перше, Тридцятирічна війна є прикладом довготривалого конфлікту з залученням багатьох сторін та застосуванням інноваційних для свого часу тактичних прийомів. По-друге, вивчення сучасної політичної системи Європи варто починати з її витоків, що виявили себе саме в цьому конфлікті, де переплелися інтереси різних країн та релігійних груп.

На наш погляд, при розгляді проблематики цього військового конфлікту варто особливо зупинитися й на питаннях німецької історії. Адже ключовою причиною Тридцятирічної війни стали внутрішні суперечності розвитку Священної Римської імперії. Німеччина була основним театром військових дій і найбільше постраждала від них. Тридцятирічна війна справила найбільший вплив саме на німецькі землі, що, в свою чергу, позначилося на подальшому історичному розвитку країни.

Об'єкт дослідження: Тридцятирічна війна як явище європейської історії та історії Німеччини.

Предмет дослідження: причинно-наслідкові зв'язки в контексті Тридцятирічної війни та її місце в німецькій історії.

Мета роботи: проаналізувати Тридцятирічну війну як подію міжнародного масштабу та дослідити її вплив на соціально-політичну ситуацію в німецьких землях.

Завдання дипломної роботи:

- розглянути стан наукової розробки теми та її джерельну базу;
- визначити політичну ситуацію в Європі напередодні Тридцятирічної війни, ключові вузли суперечностей між європейськими державами;
- висвітлити внутрішньополітичне та соціально-економічне становище в Німеччині в перші десятиліття XVII ст.;
- виявити особливості окремих періодів Тридцятирічної війни.
- надати характеристику Вестфальському мирному договору;
- проаналізувати соціально-політичні наслідки Тридцятирічної війни для німецьких земель.

Хронологічні межі роботи: перша половина XVII ст.

Територіальні межі роботи: Західна та Центральна Європа.

Наукова новизна. У дослідженні представлено структурований матеріал з теми Тридцятирічної війни із актуалізацією уваги на ситуації в німецьких землях. Розглянуто різні наукові підходи до проблематики. Тридцятирічна війна

висвітлена як конфлікт загальноєвропейського значення, ареною розв'язання якого стали німецькі князівства, охоплені внутрішніми суперечностями.

Практичне значення роботи. Матеріали дослідження будуть корисними для викладачів та вчителів історії, студентів, зокрема історичних факультетів. Подану інформацію можна використовувати для написання наукових робіт, створення методичних матеріалів, підготовки до наукових конференцій та інших заходів. Дипломна робота може стати основою для нового, більш поглибленого дослідження з теми.

Методологічна база. Теоретичною основою дипломної роботи є напрацювання сучасних українських та західноєвропейських істориків та правознавців, методологічною – низка принципів, підходів та методів дослідження, завдяки яким сформовано основу роботи. При написанні дипломної роботи застосовано філософські (діалектичний, аналітичний), загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення) та спеціально-наукові методи (хронологічний, історико-системний, історико-генетичний). Робота побудована на принципах історизму та об'єктивності.

Апробація результатів дослідження. Попередньо результати дипломного дослідження доповідалися під час передзахисту на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національний університет імені В. Н. Каразіна.

Структура роботи відповідає меті дослідження і відображає послідовність вирішення поставлених завдань. Дипломна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, що містить 50 позицій. Загальний обсяг роботи – 94 сторінки (з додатками).

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Історіографія проблеми

Тридцятирічна війна – це великий та значущий період загальноєвропейської історії, який стосується минулого багатьох сучасних держав. Вона справила вагомий вплив на подальший розвиток як Європи загалом, так і окремих країн, в першу чергу Німеччини. Тому чимало відомих істориків вивчали події Тридцятирічної війни та аналізували її наслідки. В історіографії цього загальноєвропейського конфлікту були написані як великі праці загального характеру, так і роботи, які досліджують окремі аспекти Тридцятирічної війни. Розглянемо основні напрями дослідження вказаної проблематики.

На сучасному етапі розвитку української історичної науки вивчення різних питань історії України домінує над всесвітньою історією. В розрізі Тридцятирічної війни доволі популярною темою, наприклад, є дослідження участі українського козацтва у цьому військовому конфлікті. Але Тридцятирічна війна все ж знайшла певне відображення в окремих працях українських вчених. Так, В. Ціватий характеризує становлення системи міжнародних відносин в цей період, вплив Тридцятирічної війни на міжнародно-політичну ситуацію в Європі у ранньомодерний час, її наслідки. Зокрема, дослідник вказує, що Вестфальський мир вперше продемонстрував, що політика може стати технологією залагодження конфліктів¹.

Чимало українських науковців розглядають Вестфальський мир 1648 р. з правових позицій, аналізуючи його як відправної точки нової епохи, поштовху до становлення нової системи міжнародного права та міжнародних відносин, яка

¹ Ціватий В. Європейська система міжнародних відносин і дипломатична практика в період Тридцятилітньої війни. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. 2020. Історичні науки. Том 30. С. 42.

до цього часу впливає на політичне життя Європи. Серед них – Ю. Васецький, А. Дмитрієв, В. Ржевська, І. Троян, І. Шумський².

В статтях українських вчених розглядаються й окремі теми, які проливають світло на певні аспекти Тридцятирічної війни. Наприклад, Т. Вакуленко, Г. Міщук розглядають політико-релігійне протистояння у Чехії, яке стало приводом до конфлікту³.

Хід Тридцятирічної війни докладно розглянутий у великій праці з мілітарної історії «Історія війн і військового мистецтва» Л. Войтовича та Л. Голубко⁴. Різні аспекти міжнародних відносин періоду Тридцятирічної війни, процес укладання Вестфальського миру детально аналізує А. Зінченко в роботі «Історія дипломатії: від давнини до Нового часу»⁵.

Стосовно соціально-політичної ситуації в Німеччині в першій половині XVII ст., вона стисло охарактеризована в «Історія Німеччини з давніх часів до

² Васецький Ю. В. Вплив соціально-політичних подій в Європі XVI-XVII ст. на розвиток правової доктрини Нового часу. *Альманах права*. 2021. №12. С. 136-141.

Дмитрієв А. Вестфальський мир 1648 року: витоки сучасного міжнародного права. *Людина і політика*. 1999. № 2. С. 21-25.

Ржевська В. С. Елементи колективної безпеки у змісті Вестфальського миру 1648 р. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Випуск 108 (Частина І). С. 206-211.

Троян С. С. Південнонімецьке купецтво на службі іспанської корони (XVI–початок XVII століття). *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2013. №20 (1). С. 125-132.

Троян І. Трансформація ідеї державного суверенітету в системі міжнародних відносин XV – XVII ст. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр.* Львів, 2008. Вип. 21 С. 33-39.

Шумський І. К. Роль Вестфальської системи для міжнародного права: історико-правовий аспект. *Актуальні дослідження правової та історичної науки. Випуск 54: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції* (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 12–13 жовтня 2023 р.)/редкол.: О. Яремко та ін. ГО “Наукова спільнота”. WSZIA w Opolu. Тернопіль: ФО-П Шпак ВБ 2023. С. 65-67.

³ Вакуленко Т. І. Криза династії Габсбургів і проблеми управління землями Корони чеської в 1609–1619 рр. *Історичний архів*. 2015. №15. С. 10-21.

Міщук Г. А. Релігійний розвиток Чехії початку XVII сторіччя. *Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції/ За заг. ред. проф. ГМ Стародубець.–Житомир: Полісся, 2015. С. 90-93.*

⁴ Войтович Л., Голубко Л. Історія війн і військового мистецтва: в трьох томах. Том 2. Від професійних найманих армій до масових (мобілізаційних) армій (початок XVI – XX ст.). URL: https://books.google.com.ua/books?id=MQDfDwAAQBAJ&dq=франко-шведський+період+Тридцятирічної+війни&hl=ru&source=gbs_navlinks_s

⁵ Зінченко А. Л. Історія дипломатії: від давнини до Нового часу. К.: Проза, 2005. 560 с.

1945 року» С. Бобилевої⁶. Окремі аспекти економічного життя Німеччини зазначеного періоду розкриті в дослідженні Н. Подаляк про період занепаду купецького союзу Ганзи⁷.

Окремим напрямом є радянська історіографія Тридцятирічної війни. Найбільш популярним дослідженням з теми в радянський період була робота В. Алексєєва, видана у вигляді посібника для вчителів у 1961 р. Виклад матеріалу концептуально базується на ідеї переходу від феодального до капіталістичного суспільного устрою⁸. Іншою відомою роботою радянських часів стала праця Б. Поршнева, що висвітлювала аспект вступу в конфлікт Швеції та Московського царства. Історик також розглядав Тридцятирічну війну як боротьбу феодалізму, осередком якого слугував дім Габсбургів, з капіталізмом. При цьому відбулося зіткнення консервативного табору з прогресивним. За оцінкою Б. Поршнева, цей конфлікт завершився нічиєю. Таким чином, радянські дослідники розглядали Тридцятирічну війну в контексті марксистсько-ленінського вчення про суспільні формації, які змінювали одна одну в процесі історичного розвитку людства⁹.

Різноманітні аспекти Тридцятирічної війни представлені в західній історіографії. Доволі широко характеризує цей загальноєвропейський конфлікт англومовна наукова література. Зокрема, відомим є дослідження С. Веджвуд, видане вперше ще в 1938 р. Праця охоплює загальну картину конфлікту, а її авторка зосереджується переважно на внутрішньонімецьких проблемах та протиріччях¹⁰.

Комплексною та багатоаспектною є праця Дж. Паркера «Тридцятирічна війна». Автор аналізує події війни, діяльність найбільш видатних постатей,

⁶ Бобилева С. Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року. Дніпропетровськ, 2003. 528 с.

⁷ Подаляк Н. Г. Балтійське питання в Європейській політиці XVI-XVII століття і занепад Ганзи. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2002. №7. С. 330-341.

⁸ Алексєєв В. М. Тридцатилетняя война. Л.: Учпедгиз, 1961. 184 с.

⁹ Поршнев Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. М.: Наука, 1976. 437 с.

¹⁰ Веджвуд С. В. Тридцатилетняя война. Москва: Астрель, 2012. 571 с.

явища, спричинені військовими діями тощо. Праця набула класичного характеру та широко цитується в науковому співтоваристві¹¹.

Ще одним дослідником проблематики війни є П. Вілсон. В його викладі Тридцятирічна війна описується з застосуванням дрібних деталей¹².

Чеський історик Й. Полішенський у роботі «Тридцятирічна війна» розглядає конфлікт з соціально-економічних позицій, вважаючи, що його причини мають економічне підґрунтя [42]¹³. Л. Кілсдонк надає загальну оцінку різним періодам війни¹⁴.

В англомовній науковій літературі знаходимо й чимало досліджень, які розглядають більш вузькі аспекти теми. Наприклад, Н. Сазерленд робить спробу віднайти витоки Тридцятирічної війни, дослідивши систему тогочасної європейської політики. Історик робить спробу розвінчати міфи, пов'язані з конфліктом, розширити його рамки, надавши не внутрішньонімецького, а загальноєвропейського контексту [46]¹⁵. Вивчає причини конфлікту й Е. Хаан. Він вважає, що не можна зосереджуватись на якійсь певній причині, оскільки війну викликав комплекс факторів [35]¹⁶.

Ряд дослідників розглядають військове мистецтво часів Тридцятилітньої війни. Зокрема, Д. Паррот шукає відповідь на питання, в якій мірі військові інновації XVII ст. вплинули на хід війни¹⁷. Оцінку військово-стратегічним діям учасників Тридцятирічної війни надає й американський вчений Д. Крокстон¹⁸.

¹¹ Parker G. The Thirty years' war. 2006. 316 p.

¹² Wilson P. The Thirty Years' War: Europe's Tragedy. Belknap Press; Reprint edition. 2009. Penguin Books Ltd, Registered Offices: 80 Strand, London. 863 p.

¹³ Polišenský J.V. Thirty Years War. University of California, 1971. 305 p.

¹⁴ Kilsdonk L. The Thirty Years War(s). *Lawrence University Honors Projects*. 2018. Pp. 1-120.

¹⁵ Sutherland N.M. The Origins of the Thirty Years War and the Structure of European Politics. *The English Historical Review*. Jul., 1992. Vol. 107, No. 424. Pp. 587-625.

¹⁶ Haan E. Multi-Causal Approach to the Thirty Years' War. *Grand Valley Journal of History*. 2017. V.7. Issue 1. Pp. 1-26

¹⁷ Parrott D. A. Strategy and Tactics in the Thirty Years' War: The Military Revolution. *Militaergeschichtliche Zeitschrift*. 1985. №38(2). Pp. 7-26.

¹⁸ Croxton D. A territorial imperative? The Military revolution, strategy and peacemaking in the thirty years war. *War in History*. 1998. №5(3). Pp. 253-279.

Т. Девіс зосереджується на шведському періоді війни. Автор детально занурюється в мотиви, які спонукали шведського короля Густава Адольфа II до нападу на німецькі землі. Історик вважає, що король керувався саме політичними мотивами, в той час як релігійну риторичку використовував переважно для виправдання нападу¹⁹.

К. Оутрам розглядає соціально-економічні відносини в часи Тридцятилітньої війни, відзначаючи негативні економічні наслідки та демографічні втрати²⁰. С. Гайд звертає увагу на той факт, що цей конфлікт спричинив не тільки руйнування та хаос, але й сприяв переміщенню людей, поширенню нових знань, змінам в життєвому укладі населення тощо²¹.

Англомовна історіографія також торкається й питань участі в Тридцятирічній війні німецьких земель, її наслідків для них. С. Огілві в роботі «Німеччина та криза XVII ст.» відстоює думку, що затяжний військовий конфлікт був викликаний внутрішньонімецькою кризою. Інші європейські держави були змушені втрутитися, що викликало загальний безлад в Європі²². В. Гірок дослідила вплив війни на міста Німеччини. Дослідниця вказує на факти фінансування містами воєнних кампаній, а також значне зниження добробуту населення внаслідок затяжного військового конфлікту²³. З позицій економіки розглядає суть Тридцятирічної війни Ф. Шафф. Вчений шукає відповідь на питання, чи спричинила вона економічне вирівнювання всередині Німеччини.

¹⁹ Davis T. Michael. The Swedish Intervention: How the Thirty Years War Became International. *The AlexAndriAn VI*, no. 1 (2017). Pp. 1-15.

²⁰ Outram Q. The socio-economic relations of warfare and the military mortality crises of the Thirty Years' War. *Warfare in Early Modern Europe 1450–1660*. 2017, Routledge. Pp. 151-184.

²¹ Haude S. The Thirty Years' War (1618–1648): Moving Bodies–Transforming Lives–Shifting Knowledge. *Daphnis*. 2017. №45(3-4). Pp. 475-491.

²² Ogilvie S. C. Germany and the seventeenth-century crisis. *The Historical Journal*. 1992. №35(2). Pp. 417-441.

²³ Gierok V. The Thirty Years' War and the decline of urban Germany. *Oxford Economic and Social History Working Papers*. 2023. №210. Pp. 1-46.

Стаття є корисною для розуміння економічної ситуації в Німеччині напередодні, в процесі та після завершення конфлікту²⁴.

Доволі широкою є й німецька історіографія Тридцятирічної війни, яка здійснила надзвичайний вплив на історичний розвиток саме цієї країни. Ще наприкінці XVIII ст. була написана однойменна праця Ф. Шиллера. Автор детально аналізує ситуацію в Європі напередодні Тридцятирічної війни, але досить однобоко висвітлює діяльність окремих історичних постатей²⁵.

Класичною роботою з проблематики вважається тритомна праця М. Ріттера «Історія Німеччини в добу Контрреформації та Тридцятилітньої війни (1555-1648)», що вийшла в 1908 р. В ній автор зосереджує увагу саме на релігійному протистоянні в середовищі німецької верхівки та суспільства²⁶.

Сучасні історики прагнуть застосовувати нові підходи до вивчення Тридцятилітньої війни, досліджуючи різні її аспекти. Значною в західноєвропейській історіографії вважається сучасна праця німецького вченого Р. Аша «Тридцятилітня війна: Священна Римська імперія та Європа, 1618-1648 р.» В цій роботі автор зосереджується на внутрішньому релігійному та політичному конфлікті в німецьких землях. Р. Аш зосереджується переважно на релігійному факторі війни, в той час як більшість вчених вважають, що війна була спричинена політичними чинниками²⁷. Т. Чопп розглядає прошведську та антишведську пропаганду в німецьких землях в 1628-1635 роках²⁸. Р. Ендрес дослідив наслідки Тридцятирічної війни в окремо взятому регіоні Німеччини –

²⁴ Schaff F. When 'the state made war', what happened to economic inequality? Evidence from preindustrial Germany (c. 1400-1800). *Economic History Working Papers*. October, 2020. № 311. Pp. 1-73.

²⁵ Шиллер И.Ф. Тридцатилетняя война. Собрание сочинений. Т. 5. Исторические сочинения. Статьи. М.: Гослитиздат, 1957. 522 с.

²⁶ Ritter M. *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des Dreißigjährigen Krieges*. Bd. 3. Stuttgart: Cotta, 1908. 682 p.

²⁷ Asch R.G. *The Thirty Years War: The Holy Roman Empire and Europe, 1618–1648*. Palgrave Macmillan. 259 p.

²⁸ Tschopp S. S. *Heilsgeschichtliche Deutungsmuster in der Publizistik des Dreissigjährigen Krieges: pro-und antischwedische Propaganda in Deutschland 1628 bis 1635*. Frankfurt am Main; Bern ; New York; Paris : Lang, 1991. 406 p.

Франконії²⁹. Шніттер Д., Шніттер Г., Оредссон С., Сікора М. та Нойвосадько Я. в межах соціальної історії розглядають життя найманців цієї епохи³⁰.

Також для висвітлення політичної та соціально-економічної ситуації в Німеччині до та після Тридцятирічної війни стануть в нагоді загальні праці з історії Німеччини. Зокрема, це роботи А. Моруа, Дж. Хоуса, Г. Шульце³¹.

Отже, Тридцятирічна війна добре висвітлена в науковій літературі, але переважно в західноєвропейській. В Україні проблематика розглядається переважно з правової точки зору. Незважаючи на загальну вивченість теми, навколо неї продовжуються наукові дискусії. У минулому дослідники більш вузько висвітлювали Тридцятирічну війну, часто зосереджуючись навколо її релігійної складової, в той час як нині конфлікту надають загальноєвропейського значення.

1.2 Джерельна база дослідження

Тридцятирічна війна охоплювала тривалий історичний період та торкнулася багатьох європейських країн, а також захопила практично всі верстви населення на тих територіях, де велися активні військові дії. Крім того, її події не надто віддалені в часі від сьогодення. Тому історики оперують доволі значною джерельною базою при вивченні даної проблематики. Але історичні джерела з теми зберігаються в архівах та музеях різних країн.

²⁹ Endres R. Die Folgen des 30jährigen Krieges in Franken. *Mitteilungen der Fränkischen Geographischen Gesellschaft*. 1990. №35/36. Pp. 351-368.

³⁰ Schnitter D., Schnitter H., Oredsson S., Sikora M., Noivosadtco J. Ein Söldnerleben im Dreißigjährigen Krieg. Eine Quelle zur Sozialgeschichte. URL: https://scholar.google.com.ua/scholar?hl=uk&as_sdt=0%2C5&q=45.%09Schnitter+D.%2C+Schnitter+H.%2C+Oredsson+S.%2C+Sikora%2C+M.%2C+Noivosadtco%2C+J.+Ein+Söldnerleben+im+Dreißigjährigen+Krieg.+Eine+Quelle+zur+Sozialgeschichte.&btnG=

³¹ Моруа А. История Германии. «Азбука», 2017. 320 с.

Хоус Дж. Краткая история Германии. «Колибри», 2017. 256 с.

Шульце Г. История Германии. Київ: Наука, 2010. 280 с.

Найбільш актуальними джерелами з історії Тридцятирічної війни нині слугують:

- офіційні документи державного та міжнародного значення, зокрема мирні договори;
- накази та розпорядження осіб, наділених владою;
- листування державних діячів, дипломатичне листування;
- звіти та статистичні дані;
- мемуари, спогади учасників подій;
- щоденники сучасників;
- літературні джерела тощо.

У нашому дослідженні також застосовано низку історичних джерел, які допоможуть краще розкрити суть проблеми та забезпечать застосування принципу об'єктивності.

Найважливішими документами є Мюнстерський та Оснабрюкський мирні договори, підписані 24 жовтня 1648 р. у двох містах німецької Вестфалії. Перший договір укладений між імператором Священної Римської імперії германської нації з союзниками, з однієї сторони, і Францією – з другої, другий – між імператором з союзниками, з одного боку, і Швецією та її союзниками з другого. Разом обидва договори складають систему Вестфальського миру, постанови якого стосувалися територіальних змін, релігійних відносин і політичного устрою Священної Римської імперії. Вестфальський мир заклав основи нової структури міжнародних відносин на теренах Європи³².

³² Мирний договір імператорсько-французький, або Мюнстерський// Немченко І. В. Історія країн Західної Європи доби пізнього середньовіччя. Частина III : Навчально-методичний посібник (для студентів факультету історії та філософії) Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. С. 135-137.

Мирний договір імператорсько-шведський, або Оснабрюкський [24 жовтня 1648 р.] // Немченко І. В. Історія країн Західної Європи доби пізнього середньовіччя. Частина III : Навчально-методичний посібник (для студентів факультету історії та філософії) Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. С. 131-135.

Ще одним джерелом є наказ Альбрехта Валленштейна – видатного полководця доби Тридцятилітньої війни, честолюбного дворянина та достатньо суперечливої особистості. Він зібрав велику найману армію, з допомогою якої завдав поразки протестантам та захопив значну частину німецьких територій. Наказ Валленштейна надає інформацію про реальний стан всередині армії, підконтрольної йому, про факти дезертирства, корупції та грабунку мирного населення, пов'язаних з цим військовим формуванням. Також документ характеризує Валленштейна як командира, обізнаного з ситуацією в армії та здатного приймати жорстокі рішення для налагодження дисципліни³³.

Важливим джерелом є «Список населених місць Германії, спалених і зруйнованих під час війни», який відзначає сумні наслідки війни для Німеччини. Документ зберігається в державному архіві в Стокгольмі та становить собою своєрідний звіт та список спалених монастирів, сіл та міст різних німецьких регіонів. Також він вказує на те, що солдати шведської армії, які спочатку сприймалися протестантами як визволителі, після смерті шведського короля Густава II Адольфа почали чинити грабунки і насильницькі дії, так само як і інші військові формування часів Тридцятилітньої війни³⁴.

«Zeitregister», що перекладається як «Реєстр часу», є унікальним джерелом, адже його автором є селянин Ганс Габерле (1597-1677), швець, що проживав неподалік від міста Ульма. Він є безпосереднім очевидцем подій Тридцятирічної війни, тому з документу можна дізнатися про ситуацію з погляду звичайного жителя німецької провінції³⁵.

³³ Наказ Валленштейна. [26 грудня 1627 р.]// Нємченко І. В. Історія країн Західної Європи доби пізнього середньовіччя. Частина III : Навчально-методичний посібник (для студентів факультету історії та філософії) Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. С. 124-126.

³⁴ Розорення Німеччини під час Тридцятирічної війни (Список населених місць Германії, спалених і зруйнованих під час війни) // Нємченко І. В. Історія країн Західної Європи доби пізнього середньовіччя. Частина III : Навчально-методичний посібник (для студентів факультету історії та філософії) Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. С.126-128.

³⁵ Heberle Hans. Zeitregister. URL: https://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/eng/Doc.7-ENG-Heberle_en.pdf

Таким чином, історики оперують значною кількістю історичних джерел часів Тридцятирічної війни. Серед них важливе значення мають офіційні документи, зразки епістолярного жанру, спогади та мемуари учасників подій тощо.

Висновки до розділу I

Тридцятирічна війна — це загалом добре вивчений дослідниками період європейської історії. Але до її вивчення застосовувалися й продовжують практикуватися різні підходи, а наукові дискусії щодо конкретних проблем тривають. Оскільки цей багаторічний військовий конфлікт торкнувся різних країн Європи, то інтерес до нього проявляють вчені з усього континенту.

В Україні Тридцятирічна війна недостатньо висвітлена в науковій літературі. Розглядаються переважно її наслідки в контексті Вестфальського миру з позицій історії міжнародних відносин (В. Ціватий) або історико-правових наук (Ю. Васецький, В. Ржевська, А. Дмитрієв).

Найбільш широко розкрита тема Тридцятирічної війни в англomовній науковій літературі. Зокрема, в ХХ ст. видано низку праць, які вважаються найбільш повними в контексті аналізу та характеристики теми. Це роботи С. Веджвуд, Дж. Паркера. В німецькій історіографії класичною працею з проблематики Тридцятирічної війни вважається робота М. Ріттера. Сучасні вчені схильні розглядати Тридцятирічну війну як загальноєвропейський, а не тільки внутрішньонімецький конфлікт, а також досліджують окремі її аспекти вузького спрямування, зокрема, у розрізі соціальної історії.

Джерельна база Тридцятирічної війни є досить широкою. До неї належать офіційні державні та міжнародні документи, листи, накази, мемуари, спогади, щоденники тощо. Але всі джерела потребують історичної критики, адже можуть висвітлювати події на користь певної зі сторін конфлікту.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ ТРИДЦЯТИРІЧНОЇ ВІЙНИ

2.1 Політична ситуація в Європі напередодні Тридцятирічної війни. Загострення міжнародних відносин

Тридцятирічна війна стала своєрідною кульмінацією у тліючому конфлікті між людьми різних релігійних переконань на теренах християнського світу. Цей конфлікт відбувся на фоні еволюції європейської політики від середньовіччя до сучасності, що викликало значну дестабілізацію в Європі³⁶.

До цього часу в науковому просторі ведуться жваві дискусії про суть Тридцятирічної війни та її основні причини.

З цього приводу є два фокуси уваги. По-перше, початкова, традиційна концепція конфлікту передбачала його інтерпретацію переважно як внутрішньонімецького, заснованого на релігійній проблематиці, хоча й включала деякі інші елементи. Сучасні ж учені розглядають Тридцятирічну війну в загальноєвропейській площині, виводячи її витoki з наслідків політики діючих на той час монархій.

Друга проблема полягає в тому, що ж стало основною причиною цієї війни. В минулому дослідники концентрувалися саме на релігійному факторі розгортання конфлікту. На сьогодні найбільш поширеним є підхід, в межах якого розглядається комплекс причин, які не обмежуються конкретними розходженнями в питаннях віри. До цього комплексу входять:

- політичне протистояння між Габсбургами та Бурбонами;
- нерозв'язані попередньо релігійні проблеми, що акумулювалися на фоні процесів Реформації та Контрреформації;
- суспільно-політичні перетворення, що були неминучими через трансформацію європейського суспільства у зв'язку з його переходом від середньовічного типу суспільних відносин до модерного, капіталістичного;

³⁶ Haan E. Multi-Causal Approach to the Thirty Years' War... P. 1.

- боротьба за економічні ресурси;
- особисті амбіції та переконання головних діючих осіб конфлікту³⁷.

Тридцятирічна війна назрівала протягом тривалого часу та спалахнула, коли політичне напруження досягло свого апогею. Те, що до, на перший погляд, громадянської війни, яка розгорілася на німецьких землях, втрутилися інші європейські держави, свідчить про важливість саме політичного фактору розгортання конфлікту. Але потрібно зазначити, що в Новий час міжнародні відносини були тісно переплетені з династичними інтересами, а також з релігійними питаннями. Тому в контексті Тридцятилітньої війни можна спостерігати тісне переплетення політичних амбіцій та боротьби всередині розколотої на різні табори християнської церкви.

В розрізі європейської політики британський історик Сазерленд відносить Тридцятирічну війну до третьої з чотирьох фаз боротьби проти Габсбургів, або, з позиції Іспанії, боротьби для встановлення та підтримки свого панування в Європі.

1. Італійські війни 1494-1559 рр. Центр конфлікту переміщувався між Італією, бургундськими землями та Німеччиною.
2. 1559-1598 рр. Спостерігається пасивність Німеччини з 1555 р. Антигабсбурзька протидія була спрямована проти Іспанії. Ключова увага була зосереджена на Нідерландах, а також на Англії та Франції, хоч остання страждала від внутрішніх чвар та громадянської війни.
3. 1598-1659 рр. Фаза охоплює Тридцятирічну війну та франко-іспанську війну 1635-1659 рр. Німеччина постала як осередок і театр антигабсбурзького конфлікту, в цьому випадку спрямованого проти імператора Священної Римської імперії.

³⁷ *Haan E. Multi-Causal Approach to the Thirty Years' War... P. 1-26.*

Франція ж приблизно до 1629 р. через внутрішню слабкість не втручалася в конфлікт.

4. 1659-1715 рр. Війни Людовіка XIV та перехід іспанських Нідерландів до Австрії спричинили значні зміни в структурі європейської політики³⁸.

Розглянемо основні сили на політичній карті Європи Раннього Нового часу.

Найбільшою політичною силою в Європі на межі XVI – XVII ст. була династія Габсбургів. Вони володіли Австрією, Тиролем, Штирією, Каринтією, Крайною, частиною Угорщини, вільною від турків, Сілезією, Моравією, Лусатією і Богемією. Габсбурги також мали суверенні права в Бургундії, Нижніх країнах (Бельгія та Люксембург), а також на окремі райони Ельзасу, в Італії – на Міланське герцогство, феоди Фінале та Пьомбіно та Неаполітанське королівство, до якого належала вся південна половина півострова із Сицилією та Сарією. Натомість королі Іспанії та Португалії контролювали значні території у Новому Світі, зокрема Чилі, Перу, Бразилію та Мексику. Могутність Габсбургів підкріплювалася династичними шлюбами, доволі часто здійсненими всередині родини.

Величезна концентрація влади не могла не викликати побоювання сусідів. Габсбурги викликали їх обурення, адже безкомпромісно насаджували абсолютизм і верховенство католицької церкви, причому це стало візитівкою політики практично всіх монарших осіб династії.

Очолював сімейство був іспанський король, представник старшої лінії, що асоціювався з войовничим правим крилом католицизму – орденом єзуїтів³⁹. Молодшу, австро-угорську гілку заснував Фердинанд, брат імператора Карла V,

³⁸ *Sutherland N.M.* The Origins of the Thirty Years War and the Structure of European Politics... Pp. 587-590.

³⁹ *Веджвуд С. В.* Тридцатилетняя война...

у 1521 р., що викликало певні суперечності всередині родини, а також наклало значний відбиток на міжнародні відносини в Європі⁴⁰.

Могутність Габсбургів викликала протидію Франції. Коли династія контролювала більшу частину Італії, Верхній Рейн і Нижні країни, володіння Габсбургів буквально оточили кордони французького королівства. Протягом усієї останньої чверті XVI ст. іспанська монархія наполегливо прагнула втручатися у внутрішні справи сусіда, щоб отримати контроль і над французькою короною.

У Франції після завершення релігійних війн правлячою стала династія Бурбонів. Незважаючи на династичні шлюби, ворожнеча між Бурбонами та Габсбургами. багато років залишалася головним чинником формування політичної ситуації у Європі⁴¹.

Імперська політика Франції охоплювала постійне прагнення домінувати над Лотарингією, а також протистояти зростанню впливу Габсбургів на Рейні. Хоча франко-габсбурзьке суперництво було переважно франко-іспанським, але завжди існувала можливість його розширення. Особливо проблемною зоною були так звані «іспанські шляхи» – життєво важливі лінії сполучення між Іспанією, Північною Італією, Бургундією, Тіролем та Німецькою імперією. Поки Нідерланди та Мілан залишалися іспанськими, франко-іспанський конфлікт неминуче мав тліти.

Проте в зовнішній політиці Франції існувало й серйозне протиріччя. Справа в тому, що французька монархія була католицькою за своєю суттю, тоді як більшість опонентів Габсбургів, які могли б стати потенційними союзниками у боротьбі з ними, були протестантами.

Водночас «Іспанія» та «католицизм» стали майже синонімами. Наприклад, вважалося, що іспанський король Філіп II був виконавцем волі папства, і навіть

⁴⁰ *Sutherland N.M.* The Origins of the Thirty Years War and the Structure of European Politics... P. 591.

⁴¹ *Веджвуд С. В.* Тридцатилетня війна...

існували побоювання, що він загрожує існуванню всіх протестантів. Домінування іспанської влади сприймалася сучасниками як факт, але вважалося, що могутність Іспанії залежить від її володінням Нідерландами. Збереження цього панування стало рушійною силою іспанської політики другої половини XVI – першої половини XVII ст.⁴².

Протестантські Північні Нідерланди після сорокарічної боротьби підписали у 1609 р. Перемир'я з наступником Філіпа II, забезпечивши себе на дванадцять років незалежністю та імунітетом від агресії. Однак ці землі були надто важливими для Мадрида, і іспанський уряд погодився на тимчасове припинення військових дій для того, щоб всебічно підготуватися до остаточного придушення заколоту. Перемир'я закінчувалося в 1621 р., що загрозувало виникненням загальноєвропейської кризи, адже надавало привід, з одного боку, для всіх протестантських правителів виступити на захист вільної республіки і, з другого боку, можливість для династії Габсбургів і католицької церкви зміцнити свої позиції.

Сама ж Іспанія переживала економічні труднощі та соціальну кризу. Проте велика держава залишалася дуже сильною. Її сила трималася насамперед на срібних копальнях Нового Світу, рекрутах Північної Італії, вірності Південних Нідерландів та таланті полководця Амброджо Спіноли. Монархія мала найкращу в Європі армію, і могла утримувати її за рахунок срібла Перу⁴³.

Інші європейські держави по-різному ставилися до нідерландського конфлікту. Англія в 1618 р. мала внутрішню нестабільність і навряд чи могла відігравати значну роль у Європі. Хоч її уряд був надто протестантський і налаштований надто опозиційно щодо абсолютизму, але економічні інтереси не дозволяли йому надавати допомогу голландцям.

⁴² *Sutherland N.M.* The Origins of the Thirty Years War and the Structure of European Politics... P. 592.

⁴³ *Веджвуд С. В.* Тридцатилетняя война...

Інші дві північні держави — Швеція та Данія — залишалися байдужими. Ці країни були лютеранськими. В їх межах точилася боротьба корони з амбітним дворянством. В обох державах правили здібні монархи. Шведський король Густав Адольф забезпечив активну торгівлю на південному узбережжі Балтики. Християн Датський володів протокою Зунд і збирав там данину з усіх суден, що проходять. Будучи сюзереном Гольштейну, він розпоряджався ключовим стратегічним плацдармом на півночі Німеччини.

Ганзейський союз, що колись був потужною конфедерацією торгових міст, тепер переживав занепад. Данія, Швеція, Ганзейський союз досить ревно ставилися і один до одного, і до Нідерландів, але об'єднатися у військовий оборонний союз проти Габсбургів поки не могли.

Фактором міжнародних відносин була і Польща. Польський король Сигізмунд мав династичні зв'язки і на півночі, і на півдні. Син шведського короля, він міг успадкувати корону Швеції, але втратив цей шанс. Сигізмунд був справжнім католиком та учнем єзуїтів. Внаслідок своїх політичних поглядів та релігійних переконань, всупереч вимогам польського сейму, він схилявся до союзу з Габсбургами, з якими був пов'язаний двома шлюбами.

Оскільки Північні держави були роз'єднані, Сигізмунд схилявся до Габсбургів, а в Нідерландах не було єдності, король Іспанії після закінчення терміну перемир'я цілком міг би підкорити собі Сполучені провінції. За такої умови Франція виявилася б затиснутою між землями Габсбургів, що знову об'єдналися, на північному сході, на сході і на півдні. Тож уряд Франції був зацікавлений у недопущенні поразки голландців⁴⁴.

Однак антигабсбурзька справа виявилася під загрозою через смерть Генріха IV. Це внесло великий розлад у міжнародні відносини на теренах Європи. У Франції почався період нестабільності, що обмежило її визначальну роль у європейських справах⁴⁵.

⁴⁴ *Беджвуд С. В. Тридцатилетня війна...*

⁴⁵ *Sutherland N.M. The Origins of the Thirty Years War and the Structure of European Politics... P. 607.*

До 1618 р. Франція оговталася від релігійних воєн і зміцнила своє фінансове становище завдяки посиленій торгівлі. Доходи від торгівлі зросли, що сприяло зміцненню королівської влади та її оточення. Але в країні діяла активна дворянська опозиція. Протестантське меншість була невдоволена католицизмом королівського уряду. Не зникала і зовнішня загроза, так як іспанські та австрійські агенти постійно підбурювали правителів прикордонних держав Савойї та Лотарингії, які становили собою зручний плацдарм для нападу на Францію⁴⁶.

Слід враховувати і те, що на міжнародні відносини в Європі на початку XVII ст. значно впливала і релігійна ситуація. Ідеї Реформації широко поширилися та укорінилися в Європі. До Тридцятирічної війни вже були приклади релігійно мотивованих конфліктів, зокрема наступ «Непереможної армії» проти Англії на чолі з протестанткою Єлизаветою I. Релігія сформувала ситуацію в Європі, яка склалася на початок Тридцятирічної війни, а конфесійна напруга значною мірою запалила її іскру. Часто й світські правителі використовували релігійний привід, аби досягти своїх світських цілей⁴⁷.

Папство на той час втратило свою колишню політичну силу. Папа як глава католицької церкви мав би підтримувати концепцію Хрестового походу, взяту на озброєння династією Габсбургів, але, будучи італійським сюзереном, він був занепокоєний зростання їхньої могутності і на Апеннінському півострові, і в Європі. Папа мав би примирити Габсбургів з Францією, оскільки обидві сили були прокатолицькими, але йому не вистачало ні духовного авторитету, ні політичних засобів, Ватикан неухильно відмежовувався від Габсбургів, зближуючись з Бурбонами⁴⁸.

Якщо розглядати Тридцятирічну війну суто як боротьбу між католиками та протестантами, то виникає багато суперечностей. Католицький табір не був

⁴⁶ Веджвуд С. В. Тридцатилетняя война...

⁴⁷ Haan E. Multi-Causal Approach to the Thirty Years' War... Р. 3.

⁴⁸ Веджвуд С. В. Тридцатилетняя война...

єдиним. Іспанія, Священна Римська імперія та Франція були католицькими країнами, але всі вони переслідували різні цілі. Іспанія була зайнята Новим світом та його окатоличенням, Відень вважав католицьку віру циментом абсолютної влади. Французькі ж державні діячі розірвали традиційний зв'язок релігії та політики, адже змушені були підтримувати протестантську опозицію Габсбургам за межами своєї країни, діючи з прагматичних міркувань та задля дотримання інтересів королівства.

В протестантському таборі також не було єдності, адже він був розділений на лютеран і кальвіністів. Лютеранські правителі, які вступали у протистояння з католицькими Габсбургами, керувалися постулатами із вчення Лютера, які стверджували, що церковна ієрархія є зайвою. Перемога у війні, на їх думку, мали б сприяти піднесенню світської влади. Кальвіністи ж, натомість, стверджували, що світський уряд має плекати церкву, а не намагатися перевершити її. Церква ж і держава мали працювати для загального морального блага, але світська та духовна влада не ототожнювалися⁴⁹.

Тридцятирічна війна так чи інакше торкнулася практично всієї Європи. В той час головним представлялося протистояння між династіями Габсбургів та Бурбонів. Міжнародні відносини були дуже заплутаними через переплетення політичних, релігійних та економічних інтересів правлячих династій Європи. Також очікувався вибух конфлікту між королем Іспанії та Нідерландами. Було чимало й інших точок, де могла розгорітися війна. Проте війна спалахнула через повстання у Празі. Німеччина ж стала головним театром воєнних дій, прийнявши на себе основний військовий удар.

2.2 Німецькі землі в перші десятиліття XVII ст.: політичний та соціально-економічний огляд

⁴⁹Haan E. Multi-Causal Approach to the Thirty Years' War... P. 9-10.

Німеччина на початку XVII ст. становила собою доволі строкату картину. Будучи політично роздробленою, вона складалася з різних князівств, земель, міст та містечок.

У другій половині XVI – на початку XVII ст. німецька економіка переживала не найкращі часи, що було спричинено попередніми військовими конфліктами. На схід від Ельби внаслідок феодалної реакції відбулося повторне закріпачення селянства. В цих областях розвивалося поміщицько-панщинне господарство, орієнтоване на товарне виробництво хліба та сільськогосподарської сировини. Тому в східних регіонах відбулися процеси відчуження землі в селян. У Західній Німеччині за селянами були збережені їх наділи, але досить помітно зросла рента.

Роздробленість Німеччини на окремі території не сприяла формуванню єдиного економічного простору. Перенесення головних торговельних шляхів на простори Атлантики з часом ставало все відчутнішим для німецької економіки. На Балтиці торговельний союз Ганзи занепадав⁵⁰.

Грошовий обіг був хаотичним та неконтрольованим. Гроші випускали всі, хто міг це зробити. Саксонська династія мала у своєму розпорядженні сорок п'ять монетних дворів, герцоги Брауншвейзькі – сорок. Вісімнадцять монетних дворів діяли в Сілезії, шістдесят сім – у Нижньорейнському окрузі.

Німеччина втратила довіру на зовнішніх ринках. Внаслідок ризикованих спекуляцій один за одним обвалилися великі банківські будинки. Ще в 1573 в Аугсбурзі зазнав фіаско Манліх, через рік – Хауг, в 1614 р. згорнули свої справи Вельзери, не могли пережити труднощі всесвітньо відомі Фугтери і оголосили про банкрутство незабаром після втрати більше восьми мільйонів гульденів

Але були і позитивні аспекти економічного розвитку німецьких земель. Торгівля все ж слугувала найбільш важливим фактором їх розвитку. Німеччина була покрита мережею шляхів, що сполучали великі міста. Цукор Вест-Індії

⁵⁰ Бобилева С. Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року... С. 113.

надходив до Європи через Гамбург, хутро зі сходу – через Лейпциг, солонина риба – через Любека. Східний шовк і спеції з Венеції везли до Аугсбурга, а мідь, чорний метал, пісковик, сіль, зерно транспортували річками Ельбе та Одер. Німецькі тканини успішно конкурували з англійськими та іспанськими.

Для німецьких земель була характерною щільна концентрація міст. Хоч німецьке суспільство і зосереджувалося в малих містах, але діяльність купців, постійний притік закордонних гостей на ярмарки в Лейпцигу та Франкфурті, прищеплювали німцям інтерес до зарубіжних країн. Але варто зауважити, що ознаки стабільності та навіть зростання добробуту демонстрували тільки такі міста, як Гамбург та Франкфурт-на-Майні.

Географічне положення Німеччини відобразилося й на її політичному устрої. На німецьких землях не утворилося єдиної централізованої держави. Через слабкість центральної влади кожна територіальна частина імперії прагнула покладалася на власні можливості на шкоду єдності. Іноземні правителі мали земельні володіння в межах імперії. Наприклад, король Данії був герцогом Голштейну, а великі володіння в так званому Бургундському регіоні практично підпорядковувались королю Іспанії. Водночас, прямі васали імператора, могли мати землі поза межами імперії, які не підлягали короні. Німеччина становила собою конгломерат окремих князівств, графств, герцогств, вільних міст та фактично не становила собою єдину державу.

Практика тривалого наслідування Габсбургами імператорського трону викликала невдоволення численних князів. Ситуація ускладнювалася родинною спорідненістю між королівськими іспанськими та імперським дворами. Імператор закликав короля Іспанії допомогти, коли йому було необхідно подолати опір супротивників. Князі ж, в свою чергу, апелювали до ворогів Іспанії, зокрема до короля Франції. Таким чином, Німеччина поступово стала ареною іноземного втручання та суперництва.

Роздробленість німецьких земель надзвичайно впливала на їх розвиток. Князі мали звичай розподіляти землі між своїми синами, формуючи дрібні, але самостійні в своїх правах володіння. Крім князівських земель, строкату картину

Німеччини довершували вільні міста та індивідуальні території, незалежні від будь-кого, крім імператора, церковні землі, абатства та єпископства. Тож населенням загальною чисельністю близько 20 млн осіб керувала нечисленна аристократична верства. Можна припустити, як робить С. Веджвуд, що в Німеччині було щонайменше триста незалежних правителів, потенційно недоброзичливих один до одного⁵¹.

У критичних ситуаціях імперська влада не мала в розпорядженні ефективного механізму для їх нівелювання. Імператор мав можливість скликати рейхстаг, що складався з незалежних правителів, надати їм свої пропозиції і узаконити їх з відома зборів. Рейхстаг мав схвалити кожен закон чи новий податок. Але цей представницький орган діяв неефективно, оскільки часто його зібрання перетворювалися на арену для суперечок з приводу дотримання формальностей чи здійснення голосування.

Загалом імператор міг проігнорувати збори рейхстагу. Але він не міг цього зробити супроти колегії (чи ради) курфюрстів. До неї входило сім осіб. Колегія обирала імператора та давала згоду на скликання рейхстагу. Вона могла зібратися і за рішенням її голови, а її декрети були обов'язкові для виконання і без затвердження їх імператором. На практиці тільки шестеро курфюрстів впливали на німецьку політику, оскільки король Богемії, хоч і долучався до виборів імператора, але не вважався імперським князем.

Вищим судовим органом був Імперський камеральний суд, що розглядав апеляції на рішення місцевих судів, окрім тих випадків, коли місцевий князь мав виняткове право самочинно вершити правосуддя.

Під час чергового обрання імператор приносив присягу, в якій були перераховані права і привілеї його підданих. Він зобов'язувався управляти державою разом з сеймом, не призначати на імперські посади чужоземців, не оголошувати війну і не піддавати кого-небудь зі своїх підданих імперській опалі

⁵¹ *Веджвуд С. В. Тридцатилетняя война...*

без загальної згоди. При обранні нового імператора присяга могли бути дещо видозмінена, а чимало її пунктів могли бути недотримані.

Імперська армія набиралася з військових контингентів окремих земель і утримувалася на кошти, виділені сеймом.

Отже, імператорська влада в Німеччині була слабкою. Але вільні міста віддавали перевагу саме йому поряд з князями. Доволі часто вони ворогували між собою. Підтримували імператора й католицькі церковні ієрархи, які вбачали в ньому захист від протестантських князів. Між великими аристократами також не було єдності. Серед них було тільки кілька фігур, які могли певним чином впливати на європейську політику⁵².

Не мала Німеччина й релігійної єдності. Після Аугсбурзького миру 1555 р. протестантські та католицькі сили в Німеччині зайшли в глухий кут у своїх відносинах. Лютерани та католики уклали перемир'я, яке передбачало законність лютеранського вчення в імперії, якщо євангельські реформи були проведені князем чи міською радою. Аугсбурзький мир ґрунтувався на формулі «Чия влада, того й віра». Більшість князів вважали, що в майбутньому в імперії буде відновлена єдина релігія, але цей момент очікувався не скоро.

До 1600 р. більшість німецьких міст та князівств були лютеранськими, в той час як імператор – завжди член династії Габсбургів – був католиком. Обрання католицького імператора ставало можливим через те, що четверо з семи курфюрстів, які мали право голосу, були католиками. Тому релігійна проблема в Німеччині не мало шансу на конструктивне вирішення, адже більшість територій були лютеранськими, в той час як у владі переважали католики.

Ситуація ускладнилася тим, що наприкінці XVI ст. почав змінюватися релігійний склад німецьких земель, адже деякі території прийняли кальвіністські релігійні реформи. За умовами Аугсбурзького миру кальвінізм був невизнаною, а отже, незаконною релігією. Та, незважаючи на це, кальвінізм

⁵² Веджвуд С. В. Тридцатилетняя война...

прийняли Пфальц, Гессен, Нассау та Ангальт. Зокрема, Пфальц розташовувався на південному заході Німеччини, і в силу свого географічного положення контактував з кальвіністами Європи, зокрема з французькими гугенотами. У 1613 р. кальвінізм прийняв і курфюрст Бранденбургу-Пруссії. Таким чином, двоє курфюрстів з німецького сейму тепер стали кальвіністами, що викликало пригнічення серед лютеран та занепокоєння серед католиків імперії⁵³.

Лютеран обурював наступ кальвіністів. Не поклоняючись колишнім католицьким святиням, вони зберегли їх у вигляді зовнішніх атрибутів і вшановували аугсбурзькі домовленості, що дали їм свободу. Лютерани побоювалися, що кальвіністи дискредитують протестантський рух. Особливе занепокоєння у них викликала масова агітація з боку кальвіністів серед населення. Останні ж нехтували принципами Аугсбурзького миру, зокрема правилом, згідно якого усі прелати, єпископи, архієпископи та єпископи, що переходять у протестантство, мали позбавлятися сану, привілеїв та земель.

Таким чином, право на існування, котре лютерани отримали завдяки Аугсбурзькому миру, виявилось під загрозою. Певним чином обидві сторони почали шукати можливості для зближення. З'явилися імовірність виникнення центристської партії, яка була б сполучною ланкою між непримиренними католиками та кальвіністами.

Князі ж різного віросповідання використовували віру підданих для зростання своєї влади. Вони вимагали від імператора свободи та незалежності, в той же час відмовляючи у цьому підданим. Загалом князі-протестанти ще більше посилили релігійну проблему в Німеччині, антагонізм між католицькими авторитарними державами та їх протестантськими опонентами тільки зріс. Поки перевагу мали католики, які виражали чіткі позиції та погляди, на відміну від протестантів⁵⁴.

⁵³The Thirty Years' War And Its Aftermath. URL: <https://www.encyclopedia.com/humanities/culture-magazines/thirty-years-war-and-its-aftermath>

⁵⁴ Веджвуд С. В. Тридцатилетняя война...

Отже, на початку XVII ст. Німеччина йшла до своєї катастрофи. Три найбільш розвинені її частини – лютеранська Саксонія, католицька Баварія та кальвіністський Пфальц – рухалися в різних напрямках. Саксонія віддавала перевагу католикам над кальвіністами та залишалася в добрих стосунках з імператором. Політика агресивного кальвіністського Пфальцу була спрямована на те, щоб усувати перешкоди для розвитку протестантизму, а також добитися свободи для протестантів на католицьких територіях. Баварія ж мала тривалі та тісні зв'язки з Габсбургами.

Рішучі та подекуди агресивні дії кальвіністів підірвали механізм правосуддя. Зокрема, у 1603 і 1608 рр. імперський сейм, який мав і апеляційну функцію, був зірваний кальвіністами. Після ще однієї сесії, бойкотованої ними, він не збирався протягом багатьох років.

Таким чином, політично-релігійна боротьба в Німеччині особливо загострилася ще за десятиліття до Тридцятирічної війни. Виникає потреба у перегляді умов Аугсбурзького миру. Протестанти чинили рішучий опір, а католики вимагали «реституції» всіх церковних земель, секуляризованих з 1555 р. Питання «реституції» постало дуже гостро і стало основним питанням у німецьких конфліктах першої половини XVII ст.

У 1607 р. Німеччина пережила чергову кризу, викликану захопленням католицькою Баварією вільного лютеранського міста Донауверт. Це викликало серйозне занепокоєння серед протестантів. У відповідь була утворена протестантська Євангельська унія, що об'єднала вісім протестантських князів і 17 протестантських міст Священної Римської імперії.

Католики відповіли створенням в липні 1609 р. Католицької ліги. До неї увійшли три церковних курфюрства Рейнської області, Майнца, Тріра та Кельна, а також князі-єпископи Франконії та Швабії⁵⁵.

⁵⁵ *Sutherland N.M.* The Origins of the Thirty Years War and the Structure of European Politics... P. 602-604.

Кризи слідували одна за іншою. У 1609 р. в Богемії піднялося повстання, яке змусило імператора пообіцяти чехам гарантії релігійних свобод. У 1610 р., після смерті герцога Клеве-Юліха, який не залишив спадкоємця, вибухнула найбільш серйозна криза. Землі герцога, що включали Юліх, Клеве, Марк, Берг і Равенсберг, мали вигідне стратегічне положення як для Габсбургів, так і для протестантів. Два претенденти на спадщину, обидва протестанти, заявили про свої права. Та імператор негайно здійснив військову окупацію регіону. Протестантські князі побачили в його діях спробу захоплення земель для своєї династії, а Генріх IV, король Франції – підступи короля Іспанії, який бажав заволодіти всім цим районом, щоб використати для військових операцій проти Нідерландів. Генріх не вагався і, залучивши певних німецьких союзників, вже готувався вторгнутися на німецькі землі. Тільки випадкове вбивство французького короля врятувало тоді Європу від війни. В результаті один із претендентів не спробував вирішити проблему, оголосивши себе католиком. Його суперник натомість прийняв кальвіністську віру та врешті-решт погодився віддати опоненту Юліх і Берг, а собі залишити Клеве, Марк і Равенсберг⁵⁶.

Таким чином, для Німеччини першої половини XVII ст. були характерними такі риси та явища:

- велика роздробленість та політична нестабільність;
- зосередження реальної влади в руках князів;
- слабка імператорська влада;
- відсутність ідеї, що б об'єднувала все населення німецьких земель;
- відсутність єдності серед правлячої верхівки;
- релігійні протиріччя між католиками та протестантами, що посилювалися внаслідок поширення в Німеччині кальвінізму;
- занепад ряду галузей економіки.

⁵⁶ Веджвуд С. В. Тридцатилетняя война...

Отже, зважаючи на низку факторів, що впливали на політичне життя Німеччини, її соціально-економічний розвиток, країна невпинно рухалася до військового конфлікту, який от-от мав спалахнути.

Висновки до розділу 2

Якщо в минулому історики розглядали Тридцятирічну війну в контексті внутрішньонімецького конфлікту переважно на релігійному ґрунті, то нині переважає інший підхід, що розглядає її як подію загальноєвропейського значення. Також дослідники схиляються до того, що Тридцятирічна війна мала багато інших причин, крім релігійних протиріч. Серед них особливо слід виокремити протистояння між Габсбургами та Бурбонами.

Тридцятирічна війна стала однією з фаз антигабсбурзької боротьби в Європі. Габсбурги на межі XVI – XVII ст. становили наймогутнішу політичну силу на європейських теренах. Під їх контролем були величезні земельні володіння. Виділяють дві гілки Габсбургів: старша правила в Іспанії, молодша закріпилася в німецьких землях. Франція, оточена габсбурзькими володіннями, намагалася протистояти посиленню могутності цієї родини.

Габсбурги несли ідею католицизму. Відповідно, їх опонентами стали протестантські сили, за винятком Франції, яка, будучи католицькою країною, проводила прагматичну зовнішню політику, підтримуючи протестантських ворогів Габсбургів.

Особливо знаковою в європейській політиці стала боротьба Іспанії за Нідерланди, які слугували запорукою її могутності. На міжнародні відносини в Європі початку XVII ст. наклав відбиток і релігійний чинник. Християнський світ Європи розділився на католиків і протестантів. Папство ослабло. Але в протестантському середовищі точилася боротьба між лютеранами і кальвіністами. Військовий конфлікт в Європі поступово назрівав. Він очікувався на Нідерландських землях, але розгорнувся в Німеччині в якості Тридцятирічної війни.

Німеччина на початку XVII ст. була вкрай роздробленою країною. Вона становила собою строкату картину з різних князівств, вільних міст, церковних земель. Роздробленість не сприяла становленню єдиного економічного ринку. Економічно різні території розвивалися нерівномірно. Сільське господарство перебувало в занепаді, фінанси були неконтрольованими. Найбільш розвиненою виявилась торгівля. Життя зосереджувалося переважно в містах, яких було дуже багато.

Через політичну роздробленість імператорська влада була слабкою. Імператор обирався з родини Габсбургів і був католиком, в той час як більшість німецьких земель були протестантськими. Він мав мало реальних важелів впливу. Найбільша влада зосереджувалася в руках князів, особливо курфюрстів, які обирали імператора.

Німеччина була роз'єднаною й на релігійному ґрунті. На імперських землях діяли положення Аугсбурзького миру, які передбачали правило «Чия влада, того й віра». Найбільші німецькі князівства діяли врозріз. Католики поки виглядали більш сильними, висловлюючи зрозумілі прагнення. В протестантському таборі занепокоєння лютеран викликало швидке розповсюдження кальвінізму, що ускладнило релігійну ситуацію в Німеччині. Виникла потреба в перегляді умов Аугсбурзького миру.

На початку XVII ст. Німеччину сколихнула низка конфліктів, що ледь не призвели до війни. Та ситуація залишалася напруженою. Зважаючи на складні обставини, наростання внутрішніх протиріч в імперії, війна ставала неминучою.

РОЗДІЛ 3. ПЕРЕБІГ ТРИДЦЯТИРІЧНОЇ ВІЙНИ ТА УЧАСТЬ У НІЙ НІМЕЦЬКИХ КНЯЗІВСТВ

3.1 Чесько-пфальцький період (1618—1625 рр.)

Тридцятирічна війна розпочалася з подій, які відбувалися в чеських землях. Причини появи конфлікту криються в специфіці політичного й релігійного розвитку Чехії. Для початку XVII ст. було властиве посилення радикалізму позиції Габсбургів та найбільш активної частини протестантських станів земель чеської корони в питаннях релігійного характеру. Також протиріччя в сфері релігії завжди були тісно пов'язані з боротьбою за контроль над внутрішньою політикою. Тривалі напружені відносини між Габсбургами й частиною чеських станів, ослаблення центральної влади в цей час спричинили переростання конфлікту в гостру політичну боротьбу⁵⁷.

Протягом 1575–1611 рр., землями Корони чеської правив Рудольф II Габсбург, син Максиміліана II Габсбурга (імператор Священної Римської імперії з 1576 по 1612 рр.). Опозиційно налаштована частина станів на сеймі 1609 р. вимагала від Рудольфа II схвалення свобод віросповідання та прав протестантів. В результаті тривалого протистояння, що ледь не вилилося в збройне повстання, імператор пішов на поступки.

9 липня 1609 р. Рудольф II Габсбург під тиском станів був вимушений видати «Грамоту величності». У цьому документі визначалися виняткові релігійні права для всіх суспільних груп, зокрема і для феодално-залежної верстви населення, тобто закріпаченого селянства. У Чехії було узаконено дві головні некатолицькі конфесії: «Чеську конфесію» (засновану чеськими новоутраквістами, які перебували під впливом лютеранської реформації) та Общину братську (сформовану на базі принципів кальвінізму). Але інші протестантські європейські конфесії цим документом фактично не були дозволені.

⁵⁷ Міщук Г. А. Релігійний розвиток Чехії початку XVII сторіччя... С. 90.

Після подій, що сталися 1609 р. Рудольф II втратив свій авторитет, чим скористався його брат Матіас Габсбург, який давно вже прагнув замінити Рудольфа II на троні: як королівському, так імперському. Зважаючи на обставини, Рудольф II Габсбург 12 квітня 1611 р. зрікся трону на користь свого брата Матіаса II Габсбурга.

23 квітня 1611 р. Матіас II став чеським королем, а наступного року – й імператором Священної Римської імперії. Під час обговорення умов свого обрання на чеський трон йому він був змушений погодитися на вимоги релігійного змісту, висунуті дворянством і шляхтою. Тобто на самому початку свого правління Матіас II Габсбург видав проти своєї волі ряд грамот, які гарантували дотримання релігійних привілеїв чи навіть розширювали число дозволених законом некатолицьких церков.

У зв'язку зі зміною короля, опозиція отримала можливість для розширення своїх привілеїв. Вона висунула нові вимоги, серед яких були збір у разі необхідності крайових з'їздів без згоди короля, оновлення земських чиновників з урахуванням інтересів опозиції, надання можливості земським чиновникам і суддям за потребою самотійно здійснювати найм війська для оборони⁵⁸. Чеські протестанти покладали великі надії на нового короля, але як тільки після 1612 р. позиції Матіаса II в якості правителя стали більш стабільними і потреба у підтримці некатолицьких станів відпала, король почав надавати відкриту підтримку радикально налаштованим контрреформаційним діячам, яких підбурювали дипломати Ватикану та Іспанії в Чехії.

Невдоволена протестантська опозиція наполягала на дотриманні принципу релігійної толерантності. Метою ж габсбурзько-католицького табору була поступова уніфікована конфесіоналізація держави, що, згідно положень Аугсбурзького миру 1555 р., передбачало для іновірців добровільну чи примусову зміну віросповідання або тривалу еміграцію. Для Габсбургів ситуація

⁵⁸ Вакуленко Т. І. Криза династії Габсбургів і проблеми управління землями Корони чеської в 1609–1619 рр.... С. 11-13.

ускладнювалася кризою успадкування престолу, адже ані Рудольф II, ані Матіас II не мали нащадків. Тому силове усунення прямого спадкування австрійських Габсбургів почало сприйматись як гарна нагода для кардинальної зміни правового статусу земель Корони чеської та інших складових частин чесько-австрійсько-угорської унії, виведення їх зі сфери габсбурзького впливу.

У 1615 р. прокатолицька частина чеського сейму, яка перебувала у більшості, схвалила збір податків на п'ять років уперед, що завдало значного удару протестантській опозиції⁵⁹.

Габсбурги починають шукати ймовірного кандидата на успадкування престолу. Загалом вони могли висунути п'ять кандидатур, з королем Іспанії включно. Найбільше шансів серед них мав Фердинанд Штирійський – кандидат, цілком неприйнятний для протестантів, оскільки, вихований єзуїтом, проводив жорстку католицьку та автократичну політику у своїх власних володіннях⁶⁰. У 1617 р. іспанський королівський двір таємно відмовився від претензій на королівську та імператорську корони у центральноєвропейській монархії Габсбургів. Таким чином, члени родини Габсбургів в обхід чеських станів погодили кандидатуру Фердинанда Штирійського. Протестантські опозиційні стани намагались протидіяти цьому процесу, але здали свої позиції. Після переговорів Фердинанда Штирійського було визнано претендентом на чеський трон. У липні 1617 р. він був коронований королем Чехії.

Після засідання чеського сейму в 1617 р. католицька партія в Чехії почала відкрито провокувати протестантську опозицію, порушуючи своїми діями «Грамоту величності» Рудольфа II. Габсбурзькі урядовці усунули з адміністративних посад тих дворян, які висловилися на сеймі проти виборів Фердинанда Штирійського.

⁵⁹ Вакуленко Т. І. Криза династії Габсбургів і проблеми управління землями Корони чеської в 1609–1619 рр.... С. 14-16.

⁶⁰ Sutherland N.M. The Origins of the Thirty Years War and the Structure of European Politics... P. 608-609.

Зважаючи на це, у березні 1618 р. опозиція скликала в Празі з'їзд своїх прибічників, який направив Матіасу II скаргу на порушення земських законів і свобод, в тому числі «Грамоти величності» Рудольфа II. Імператор надав різку відповідь опозиції, звинувативши її в підбурюванні чеських станів і заборонив проведення наступного з'їзду, що мав відбутися у травні.

Опозиція не забарилася з відповіддю. 22 травня 1618 р. в приміщенні празького університету (Каролінума) зібралась велика кількість протестантських чеських дворян і шляхтичів. Напередодні запланованих акцій у палаці Сміржіцьких відбулася таємна нарада керівників опозиції. Граф Турн запропонував іти на Град і викинути з вікон королівського палацу найбільш відомих габсбурзьких урядовців. 23 травня делегація опозиційних протестантських станів графа Турна вирушила на Град до канцелярії габсбурзького намісника. Зібравшись на Граді в залі засідань земського суду, опозиція звинуватила габсбурзьких урядовців – Я. Боржіта, В. Славату та секретаря чеської канцелярії Ф. Фабріція у регулярному порушенні земських свобод, схопила їх і викинула з вікон канцелярії в рів, здійснивши тим самим дефенстрацію за давнім звичаєм. Це була демонстративна акція опозиції, яка відображала остаточний розрив між опозиційними протестантськими станами та Габсбургами. Названа подія поклала початок Тридцятилітній війні⁶¹.

Під тиском дворянства до повстання долучились також чеські міста. 24 травня відбулося засідання сейму, який проголосив детронізацію Габсбургів та обрав земську владу у складі тридцяти директорів – по десять представників від трьох станів (дворянства, шляхти та королівських міст). Очолив владу В. Вілем. Граф Турн мав очолити та зібрати наймане військо. 28 травня директорія підготувала королю Матіасу II документ, в якому опозиція прагнула показати законність свого повстання, яке почалося через негативне ставлення королівських намісників до протестантського табору та порушення «Грамоти

⁶¹ Вакуленко Т. І. Криза династії Габсбургів і проблеми управління землями Корони чеської в 1609–1619 рр.... С. 16-17.

величності» Рудольфа II, прав і свобод протестантів. Повстання підтримали обидві Лужиці й Сілезія, але Моравія і австрійські стани не приєдналися.

Імператорський двір вимагав від Матіаса II негайних рішучих дій, в той час як повстанці не знаходили активної міжнародної підтримки ні від німецьких протестантських князів, ні від Англії та Нідерландів.

27–30 серпня 1618 р. в Празі пройшов сейм, відомий як «Варфоломійський» сейм. Радикальні сили отримали верх та домоглися проголошення мобілізації ополчення. Повстанське військо на чолі з графом Турном рушило до південної Чехії, де воно витіснило імператорські війська.

Після засідання сейму, що пройшло з 18 по 23 березня 1619 р., ворогуючі сторони конфлікту намагались знайти союзників. Габсбургів підтримали Іспанія, Ватикан та Католицька ліга, повстанців – Пфальц, Республіка Об'єднаних Провінцій та герцог Савойський⁶².

Наприкінці літа 1618 р. дві імперські армії – з Фландрії та Відня – вирушили до Чехії. 9 вересня інтервенти возз'єдналися і були готові піти на Прагу, якби не чутки про підхід війська генерала Мансфельда, направленого герцогом Савойським. Під натиском Турна імперські війська відступили до Будвейсу, тоді як Мансфельд перетнув кордон, і його військо чисельністю двадцять тисяч чоловік взяло в облогу багате католицьке місто Пільзен. 21 листопада після тривалої битви Пільзен упав. Натомість чеська армія Турна і Шліка зупинила фламандські війська під Будвейсом, зайнявшись розграбуванням земель біля австрійського кордону. Богемія, звільнившись від Габсбургів, потрапила під вплив курфюрста Пфальцького та герцога Савойського.

Тим часом князі Протестантської унії не схвалили дії курфюрста Пфальцу. Вони категорично відмовилися підтримати пропозицію Фрідріха про формування єдиної армії та висловили свою думку у меморандумі, закликавши

⁶² Вакуленко Т. І. Криза династії Габсбургів і проблеми управління землями Корони чеської в 1609–1619 рр.... С. 17-18.

імператора та його підданих до компромісу. Християн Ангальтський плекав плани на обрання Фрідріха Пфальцького королем Богемії⁶³.

20 березня 1619 р. у Відні помер імператор Матіас II Габсбург. Новим імператором став Фердинанд II Штирійський, що означало неможливість примирення ворогуючих сторін (Додаток А). Чеські радикали натомість організували переворот в Брні. Владу в Моравії захопило протестантське дворянство на чолі з Л. Веленом. Моравія приєдналась до повстання чеської протестантської опозиції.

Очільник протестантських військ граф Турн вирушив походом на Відень через південну Моравію з метою підтримки нижньоавстрійських станів, які виступили проти Фердинанда II Штирійського (Габсбурга). Це рішення мало фатальні наслідки, бо спричинило ослаблення війська повстанців у Чехії. На сході в цей час активно діяв протестантський князь Трансільванії.

10 червня 1619 р. військо станів, очолюване генералом Мансфельдом, було розбите в битві біля Воднян у центральній Чехії. Граф Турн змушений повернутися до Чехії. Ця битва також коштувала протестантам важливого союзника – Савойї. Савойське герцогство вже надіслало значні суми грошей протестантам і навіть направило війська в гарнізонні фортеці Рейнської області. Але втрата польової канцелярії Мансфельда посприяла тому, що савойці були змушені відмовитися від війни. В той же час у Моравії військо, очолюване Л. Веленом, розбило підрозділи генерала Дамп'єра.

В 1619 р. було скликано генеральний сейм земель Корони чеської, що проходив у два етапи: з 23 липня до 3 серпня та з 14 до 31 серпня 1619 р. На сеймі було прийнято радикальні рішення: землі Корони чеської проголошувалися конфедерацією, що вільно обирає короля. Договір про конфедерацію, відомий як «Велика хартія євангелічного руху станів», передбачав наступне:

⁶³ Веджвуд С. В. Тридцатилетняя война...

- католики визнають «Грамоту величності» як основний закон у релігійних питаннях;
- єзуїти мали покинути всі землі Чеської корони;
- чіткий розподіл функцій у державі між представниками різних конфесій;
- вибори короля мали проходити на засіданні сейму;
- наступник не міг коронуватися за життя попередника;
- конфедерація мала бути відкритою, до неї могли приєднуватись інші землі;
- обраний король не міг засновувати династію;
- встановлювалася військові зобов'язання окремих земель.

Також Сеймом було ухвалене позбавлення чеського трону Фердинанда II Габсбурга (Штирійського), який 27 серпня був обраний імператором Священної Римської імперії. На чеський трон 26 серпня 1619 р. було обрано німецького князя Фрідріха V Пфальцького (1619–1620) (Додаток Б). Оскільки він був радикально налаштованим кальвіністом, це спричинило прояви іконоборства з боку кальвіністів, під час яких було пошкоджено головний храм королівства – храм Св. Віта на Празькому Граді. Новий король був недостатньо знайомий з внутрішньою ситуацією в Чехії. Чеські стани сподівались на підтримку королеви та її батька, англійського короля Якова Стюарта, але останній не хотів втручатися в конфлікт у Центральній Європі, пов'язаний з Габсбургами.

З коронацією Фрідріха Пфальцького становище земель Корони чеської на міжнародній арені значно погіршилось. Чеські стани поступово потрапили майже в повну ізоляцію⁶⁴.

Військові дії йшли з перемінним успіхом. Армія графа Турна продовжувала існувати як ефективна сила, а Мансфельд зумів реформувати свою армію далі на північ у Богемії. Стани Верхньої та Нижньої Австрії, які все

⁶⁴ Вакуленко Т. І. Криза династії Габсбургів і проблеми управління землями Корони чеської в 1609–1619 рр.... С. 18-19.

ще бунтували, підписали союз з Богемією на початку серпня. В Угорщині трансільванці продовжували успішно боротися. Їм вдалося до 1620 року вибити армію імператора з цієї території.

Іспанці для підтримки імператора відправили з Брюсселя армію на чолі з А. Спіолою та Н. А. Фернандесом III. Також іспанський посол у Відні де Онате переконав протестантську Саксонію виступити проти Богемії в обмін на контроль над Лужицею. Саксонці вторглися, а іспанська армія на заході перешкодила силам Протестантського союзу надати допомогу повстанцям. Онате також домовився про підтримку герцога Баварського в обмін на передачу виборчого титулу від Пфальца до Баварії.

Армія Католицької ліги на чолі з генералом Тіллі придушила виступи у Верхній Австрії, в той час як війська імператора заспокоїли Нижню Австрію. Обидві армії об'єдналися й вирушили на північ у Богемію. 8 листопада 1620 року відбулася велика битва біля Білої гори поблизу Праги, в результаті якої Фердинанд II завдав рішучої поразки Фрідріху V.

Ця поразка призвела до розпуску Євангельської ліги та втрати володінь Фрідріхом V. Він став вигнанцем у Священній Римській імперії, а його землі, Рейнський Пфальц, були передані католицьким дворянам. Титул курфюрста Пфальца отримав його далекий родич герцог Максиміліан Баварський. Фрідріх, який тепер став безземельним, втік за кордон, де намагався заручитися підтримкою Нідерландів, Данії та Швеції. Це було серйозним ударом по амбіціях протестантів у Богемії.

Коли чеське повстання зазнало краху, Богемія перейшла під контроль Габсбургів та католиків. Повсюдна конфіскація майна та придушення богемської знаті забезпечили повернення країни на католицьку сторону після більш ніж двох століть гуситського та іншого релігійного інакомислення. Іспанці, прагнучи обійти голландців з флангу, захопили землі Фрідріха, Рейнський Пфальц. 31 грудня 1621 року князь Трансільванії та імператор підписали Нікольсбурзький мир, за яким Трансільванія отримала низку територій у королівській Угорщині.

Період 1621–1625 років деякі історики вважають окремою частиною Тридцятилітньої війни та називають його «пфальцьким етапом». З катастрофічною поразкою протестантської армії під Білою горою та відходом князя Трансільванії повстання в Богемії було придушене. Проте війна в Пфальці тривала. Цей етап війни відзначився невеликими битвами, переважно облогами, які проводила іспанська армія. Мангейм і Гейдельберг впали в 1622 році, а Франкенталь був узятий в 1623 році, залишивши Пфальц в руках іспанців.

Залишки протестантських військ на чолі з Мансфельдом і Крістіаном Брансвікським втекли до Голландії. Хоча їхнє прибуття допомогло зняти облогу Берген-оп-Зума, голландці не змогли забезпечити їм постійний притулок. Їм заплатили й відправили окупувати сусідню Східну Фрісландію. Мансфельд залишився в Нідерландах, але Крістіан пішов, привернувши цим увагу Тіллі. Дізнавшись, що залишилась без підтримки Мансфельда, армія Крістіана почала відступ до Нідерландів. 6 серпня 1623 р. більш дисциплінована армія Тіллі наздогнала їх за 10 миль від голландського кордону. Почалася битва, що відома в історії як битва під Штадтлоном. Тіллі завдав значної поразки Крістіану, знищивши понад 80% його армії, яка налічувала приблизно 15 000 чоловік. Після цієї катастрофи Фрідріх V, який уже перебував у вигнанні в Гаазі, під тиском з боку свого тестя Якова I щодо припинення своєї участі у війні, був змушений залишити будь-яку надію розпочати подальші кампанії. Таким чином протестантське повстання було остаточно придушене⁶⁵.

Отже, основні події першого етапу Тридцятирічної війни відбувалися на території Богемії, а також Австрії, Угорщини та Пфальцу. Війна розпочалася з повстання чеських протестантів, в хід якого втрутилися деякі німецькі князі та Іспанія. На першому етапі перемогу отримали прокатолицькі сили.

3.2 Данський період (1625 – 1629 рр.)

⁶⁵ Thirty Years' War. URL: https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Thirty_Years'_War

У міру зростання напруженості в Імперії під час боротьби у Пфальці назрівали передумови для нової війни. Англію та Нідерланди дедалі більше турбували сила та успіхи імперської армії, і вони висловлювали схвильованість, що імператор Фердинанд придушить будь-яке інакомислення, поширить Контрреформацію по всій Німеччині й втрутитися проти голландців у війну з Іспанією. Тому ці країни шукали нового союзника для ведення війни. Ймовірним союзником виступав король Данії Крістіан IV (Додаток В)⁶⁶.

На той час цей монарх домігся для свого королівства такого рівня стабільності та багатства, якого практично не було в Європі. Вони були досягнені за рахунок отримання мита на Ересунді, а також великих військових репарацій від Швеції.

Причини, які спонукали Данію вступити у війну, мали переважно політичний, аніж релігійний характер. Данія побоювалася, що її суверенітет як протестантської нації опинився під загрозою через останні успіхи католиків. Крістіан IV також мав великий вплив у Північній Німеччині. Наприклад, у 1621 році Гамбург був змушений прийняти суверенітет Данії, а другий син короля став єпископом Бремена⁶⁷. Крістіан IV був герцогом Гольштейнським, а також заявив права на Оснабрюк і Хальберштадт. Володіючи цими територіями і Гольштейном, він міг чинити тиск на нейтральних правителів, які коливалися щодо вступу у війну. Але курфюрсти Саксонії та Бранденбурга теж претендували на Оснабрюк і Хальберштадт і виражали свою лояльність імператору⁶⁸.

Отже, у середині 1620-х рр. король Данії не тільки вважав, що настав вдалий час, щоб спробувати взяти бажані німецькі території, і якщо не використати цей шанс, іншого може не бути. Оскільки влада Фердинанда в

⁶⁶ Kilsdonk L. The Thirty Years War(s)... Pp. 29-30.

⁶⁷ Thirty Years' War. URL: https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Thirty_Years'_War

⁶⁸ Веджвуд С. В. Тридцатилетняя война...

імперії продовжувала зростати, він міг посилити свій контроль над її частинами. Суперничати з об'єднаною, а не роздробленою Німеччиною Крістіан IV не хотів.

Англія, Нідерланди та Данія підписали Гаазьку угоду, яка встановлювала, що Данія надасть армію «від 28 до 30 000 піших солдатів і від 7 до 8 000 коней» в обмін на щомісячні субсидії від Англії та Нідерландів в розмірі 300 000 і 50 000 флоринів відповідно. Країни домовилися не укладати миру без погодження один з одним. В договорі згадуються Франція та Швеція як ймовірні союзники, які можуть приєднатися до альянсу. Обидві країни мали бажання втрутитися у війну, але вважали, що слушний час не настав. Зокрема, Швеція була орієнтована на встановлення контролю на Балтійським морем, де її головним конкурентом виступала Данія. Також шведи були зацікавлені у веденні війни з Польщею.

Отже, Крістіан IV вступив у війну, дотримуючись власних інтересів, не пов'язаних з Нідерландами чи справою Фрідріха. Англія та Нідерланди мали інші цілі, ніж Данія. Для них вона була засобом досягнення мети: Данія мала відвернути увагу імператора, щоб Габсбурги не змогли об'єднатися проти Нідерландів.

У цьому контексті характер союзу Максиміліана Баварського та імператора Фердинанда був інший. Обидва переслідували різні цілі війни, але вони залежали один від одного. З падінням імператора програв би й герцог Баварський⁶⁹.

Крістіан IV шукав привід для війни. У травні 1625 р. стани Нижньосаксонського округу, який загалом прагнув до нейтралітету, обрали його президентом округу, а потім з небажанням прийняли рішення закликати населення до зброї. На практиці це означало тільки те, що Крістіан міг набирати рекрутів у межах цієї території.

Формального оголошення війни між датським королем та імператором не було. Генералу Тіллі Крістіан пояснив, що він як президент

⁶⁹ Kilsdonk L. The Thirty Years War(s)... Pp. 31-32.

Нижньосаксонського округу вважає за необхідне вжити заходів для посилення оборони. Фердинанд же намагався перетягнути стани округу, що коливалися, на свій бік, однак це йому не вдалося⁷⁰.

Для боротьби з датським королем Фердинанд II скористався військовою допомогою Альбрехта фон Валленштейна, богемського дворянина, який розбагатів за рахунок конфіскованих маєтків своїх співвітчизників (Додаток Г). Валленштейн віддав свою армію Фердинанду II в обмін на право грабувати захоплені території. Крістіан, який нічого не знав про війська Валленштейна під час вторгнення, був змушений відступити перед об'єднаними силами Валленштейна та Тіллі.

Ситуація ускладнювалася зовнішніми обставинами. Холодні весна та літо загрожували втратою урожаю. По всій Європі лютувала чума, зокрема в Австрії та Штирії, у Мекленбурзі та Пруссії, у Вюрцбурзі, по обидва боки Рейну, від Вюртемберга до Ахена. Тільки в Празі померло шістнадцять тисяч осіб. У жовтні у генерала Тіллі з вісімнадцяти тисяч солдатів хворіли вісім тисяч. Всі вони мали погане забезпечення, не мали нормальних умов для зимового постою.

Становище армії Валленштейна було краще. Страх перед його армією був значно більший, і Валленштейну відчиняли ворота ті міста, які відмовляли Тіллі. Імперський генерал займав кращі квартири, розташовувався в єпископствах Магдебург і Хальберштадт, а голодна, готова до бунту та дезертирства армія Тіллі ледве влаштувалася в маленькій і небагатій єпархії Хільдесхайм. Солдати Тіллі поринули в грабунки, насильство та вбивства, спалювали села, церкви та монастирі.

У війську Валленштейна була краща дисципліна, тому й випадків розбою було менше. Солдати мали кращі умови проживання і харчування. Валленштейн обкладав бюргерів вищими поборами, але й стежив, щоб солдати були всім задоволені, знижуючи цим прагнення до розбою і грабунків⁷¹. В одному з наказів

⁷⁰ Веджвуд С. В. Тридцатилетняя война...

⁷¹ Веджвуд С. В. Тридцатилетняя война...

генерал писав: «Ми не можемо видати іншого розпорядження, крім наказу панові стежити за тим, щоб люди одержували акуратно своє місячне утримання, жили б на нього і ні в якому разі не вимагали б утримання від жителів... Потім нехай пан зробить розпорядження, щоб у всіх полках зразу ж був знищений зайвий обоз і багаж, були припинені розбої і грабунки; солдати, які будуть на них спіймані, однаково до якого б стану вони не належали, повинні бути покарані смертю; а офіцерів, -які допустили подібне, відставити від командування, взяти під арешт і зразу ж доповісти про те, що сталося, нам, бо ми вирішили карати як слід, щоб іншим це було уроком; було б справедливо й вищою мірою необхідно припинити це зло»⁷². Величезні контрибуції, які генерал отримував на окупованих землях, дозволяли йому пунктуально виплачувати платню і навіть замінювати та вдосконалювати артилерію. У разі надзвичайних обставин граф обладнав у Богемії власні зерносклади⁷³.

Військові дії склалися несприятливо для Крістіана. У 1626 р. Валленштейн розгромив армію Мансфельда в битві біля мосту Дессау, а генерал Тіллі переміг датчан у битві при Люттері. Генерал Мансфельд помер через кілька місяців від хвороби в Далмації, виснажений і засоромлений тим, що у цій битві він втратив половину армії.

Армія Валленштейна вирушила на північ, зайнявши Мекленбург, Померанію і, зрештою, саму Ютландію. Однак він не зміг взяти столицю Данії на острові Зеландія. Валленштейну не вистачало флоту та підтримки ганзейських портів. Поляки ж, у свою чергу, не дозволили створити імперський флот на узбережжі Балтійського моря. Потім Валленштейн взяв в облогу Штральзунд, єдиний воюючий балтійський порт з можливостями для будівництва великого флоту. Однак ціна продовження війни була значно більшою в порівнянні з тим, що можна було отримати від завоювання решти Данії, і тому генерал вирішив укласти мир.

⁷² Наказ Валленштейна. [26 грудня 1627 р.]... С. 125-126.

⁷³ *Веджвуд С. В.* Тридцятилітня війна...

Переговори з Данією завершилися Любекським договором 1629 року, згідно якого Крістіан IV зберігав свій контроль над Данією за умови відмови від підтримки протестантських німецьких держав. Таким чином, католицька влада підпорядкувала ще більше земель⁷⁴.

З огляду на військову ситуацію Данія вийшла з війни доволі успішно. Датські землі цілісно повернулися до датської корони. Мир передбачав, що «Його Королівська Величність [король Данії] . . . не буде претендувати на архієпископство та єпископство від імені своїх дорогих синів ні під яким приводом, ні перешкоджати Його римській імператорській величності у здійсненні його імперського правління». Мир був підписаний за участі Іспанії, Польщі, Великої Британії, Франції, Швеції, Нідерланди, що вказує на те, скільки держав були зацікавленими сторонами цього конфлікту⁷⁵.

Таким чином, другий етап Тридцятирічної війни ознаменувався долученням Данії. Але прокатолицькі імперські сили перемогли цього ворога. Створювалися оманливі передумови для завершення війни, але вона буде продовжена далі.

3.3 Шведський період (1630 – 1634 рр.)

Дії, які спричинили подальший виток напруженості, були вчинені імператором Фердинандом II. 6 березня 1629 р. (за 2 місяці до офіційного завершення війни з Данією) був оприлюднений Едикт про реституцію, згідно якого всі землі католицької церкви, захоплені лютеранами з 1555 р., поверталися у церковну власність. Аугсбурзький мир встановлював правило «чия влада, того й віра», але в його положеннях не йшлося про те, чи можуть лютерани поширити свою владу на землі, що належали католицькій церкві. Едиктом про реституцію Фердинанд II хотів одноосібно, без рішення суду чи Рейхстагу, вирішити це питання. Це викликало глибоке занепокоєння не тільки лютеран, які могли втратити землю,

⁷⁴ Thirty Years' War. URL: https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Thirty_Years'_War

⁷⁵ Kilsdonk L. The Thirty Years War(s)... Pp. 34-35.

але й католицьких правителів, стурбованих тим, що імператор набув великої влади. Едикт ще більше розпалив релігійну та конституційну кризу в імперії, активізував протестантські сили, навіть ті, які готові були відступити під тиском перемог, здобутих католицькою партією.

Крім внутрішньої нестабільності, Священній Римській імперії загрожувала нова зовнішня небезпека. Ще до завершення війни з Данією Валленштейн обмірковував шляхи її завоювання. Він вважав, що для цього потрібно побудувати Імперський Балтійський флот. Але для реалізації задуму Валленштейну були необхідні, насамперед, безпечні гавані.

Тим часом за війною з Данією зацікавлено спостерігав польський король Сигізмунд III, католик. В минулому він був шведським королем, але у 1590-ті роках шведські стани, переважно лютерани, скинули Сигізмунда, який більшу частину свого часу проводив у Польщі. Королем Швеції став його дядько Карл IX, протестант. Шведська знать також переважно сповідувала протестантизм. З того часу Швеція та Польща перебували у стані майже постійної війни, так як Сигізмунд намагався повернути собі трон. Карл помер на початку 1610-х років і його наступником став Густав Адольф.

Спостерігаючи за міжнародною ситуацією, Сигізмунд висловив пропозицію щодо об'єднання свого флоту із новим імперським флотом з метою перемоги над Данією та можливого навернення Швеції до католицизму. В контексті завоювання Швеції, польський король знайшов підтримку Іспанії. Валленштейн, хоч і не був у захваті від плану завоювання Швеції, але вітав польську допомогу в підкоренні Данії.

У міру того, як сила Імперії в Балтиці зростала, Швеція все більше тривожилася. Валленштейн вирішив захопити портове місто Штральзунд, розташоване в герцогстві Померанія, яке відмовилося допустити імперський гарнізон. Захопити місто не вдалося. З початком облоги штральзундці прийняли гарнізон зі Швеції, налаштований протистояти розширенню імперської влади.

Коли імперська армія так і не прорвала облогу, шведи мали вибір щодо продовження військових дій проти імперії. В результаті вони обрали війну⁷⁶.

Густав II Адольф, король Швеції, вважав, що втручання його королівства в Тридцятирічну війну було необхідним для забезпечення безпеки Швеції (Додаток Д). Після того, як шведське дворянство відокремилося від Кальмарської унії і заснувало Швецію як незалежну протестантську монархію на чолі з Густавом I Вазою в 1523 році, Данія і Московія загрожували Швеції з трьох сторін. Данія утримувала південно-західний край материка Швеції та Норвегію, а Московія утримувала території на схід і південь від шведської Фінляндії. Шведський контроль над Естонією та узурпація Карлом IX шведського престолу у його племінника Сигізмунда, новообраного короля Польщі, створили нового ворога – Польщу.

Після поразки датської армії в 1626 році імперські війська окупували більшу частину Німеччини, Балтійське узбережжя і всю Ютландію. Близькість імперських військ до шведських земель, ослаблення Данії, яка слугувала буфером між ними, початок будівництва імперського балтійського флоту становили явну небезпеку для Швеції. Політика, національна безпека та страх перед агресивною католицькою державою, яка намагалася повернути Швецію до католицького лона, спонукали Густава Адольфа вторгнутися до Німеччини в 1630 році. При цьому він використовував релігійну риторику, щоб отримати підтримку свого втручання в Німеччину як у Швеції, так і в Німеччині. До інтервенції жодна зі шведських війн не велася через конфесійні відмінності, а тільки через територіальні претензії. Коли Швеція напала на Німеччину в 1630 році, Густав мотивував це захистом протестантизму. Але його втручання мало більш глибокий підтекст⁷⁷.

⁷⁶ Kilsdonk L. The Thirty Years War(s)... Pp. 42-43.

⁷⁷ Davis T. M. The Swedish Intervention: How the Thirty Years War Became International... Pp. 1-2.

На початку XVII ст. географічне положення Швеції не дозволяло ефективно запобігти нападу будь-кого з її ворогів на материкову частину країни. Данія ж була сильним конкурентом в морській торгівлі на Балтиці. В цей час Швеція майже постійно перебувала у стані війни з будь-яким із ворогів королівства і в будь-який момент могла почати війну з будь-яким іншим її ворогом. Щоб утримувати велику армію, необхідну для захисту територій та інтересів Швеції, шведам необхідний був набагато більший дохід, ніж могли б забезпечити скандинавські території королівства. Балтійське узбережжя було найбільш густонаселеним і багатим регіоном Швеції, а також місцем розташування столиці королівства. Тому якщо в Балтійському регіоні зросла велика морська держава, це становило б небезпеку для Швеції. Хоч будівництво імперського флоту і не було завершене через побоювання католицьких імперських князів щодо посилення імперії за рахунок їх власної влади, але за умови відновлення його будівництва імперська армія могла б захопити порти Швеції у Східній Європі та загрожувати самій Швеції. Також скорочення армії генерала Валленштейна створювало сприятливий момент для інтервенції. За той час, який знадобився імператору, щоб відкликати Валленштейна на службу, а Валленштейну – відновити свою армію, Густав Адольф міг захопити собі території та укласти союзи з протестантськими німецькими князями. Якби Швеція могла взяти під контроль головні порти Північної Німеччини, це б дозволило їй контролювати більшу частину балтійської торгівлі та балтійського суднобудування з супутніми торговими доходами, що було критично важливим для продовження війни. Шведська інтервенція в Німеччину та захоплення Швецією кількох територій на північному узбережжі Німеччини створили б необхідний захисний буфер проти Священної Римської імперії.

Також слід відзначити дипломатичну роль Франції, яка потребувала потужного союзника в особі Швеції. Після того, як Данії не вдалося вирішити військові завдання, Франція звернулася до шведів. Представник кардинала Рішельє допоміг домовитися про перемир'я між Швецією та Польщею, щоб надати можливість Швеції вторгнутися до Німеччини. Отже, католицька

держава уклала перемир'я між протестантським і католицьким королівствами, щоб дозволити протестантському королівству напасти на іншу католицьку державу. Після встановлення перемир'я з Польщею посланець кардинала Рішельє Шарнасе продовжив переговори з Густавом Адольфом щодо укладення договору, за яким Швеція вторгнеться до Німеччини. Кульмінацією переговорів став Бервальдський договір 23 січня 1631 року, який проголошував «свободу торгівлі та взаємний захист Франції та Швеції» та передбачав, що Франція повністю чи частково фінансуватиме армію чисельністю щонайменше «тридцяти тисяч піших і шестисот коней» і буде постачати Швеції «двадцять тисяч імперських талерів» кожні шість місяців. В обмін на французькі субсидії Густав Адольф погодився захищати право католиків на віросповідання, поважати нейтралітет Католицької ліги (якщо Католицька ліга не вдасться до військових дій проти Швеції чи її союзників) і залучати Францію до будь-яких мирних переговорів з імператором у наступні п'ять років⁷⁸.

Густав Адольф зі шведською армією висадився на узбережжі Померанії. Він опублікував та поширив Маніфест, у якому пояснював свої дії та звинувачував імператора в агресивних діях. Публічна заява Швеції про свої наміри не заявляла про великий протестантський хрестовий похід проти влади імператора, а швидше зображувала імператора як небезпечного тирана на кордоні, керованого амбіціями та жадібністю [37, 43-44]⁷⁹. Густав Адольф уникав називати своє втручання війною, щоб уникнути класифікації як іноземного загарбника, що могло б дозволити Фердинанду II згуртувати протестантських князів навколо себе. Іоанн Георг Саксонський створив нейтральний протестантський альянс, щоб вибрати середній шлях між підтримкою імператора та підтримкою Густава. Відмова імператора піти на компроміс з поміркованими протестантами спонукала декого задуматися про

⁷⁸ Davis T. M. The Swedish Intervention: How the Thirty Years War Became International... Pp. 4-7.

⁷⁹ Kilsdonk L. The Thirty Years War(s)... Pp. 43-44.

відкрити допомогу Густаву. Деякі князі зібрали невеликі армії та заблокували поставки постачання до гарнізонів Імперської та Католицької ліги, а регент Вюртемберга Юлій Фрідріх відправив своїх родичів у безпечне місце та «почав виселяти імперські гарнізони». Однак більшість князів залишалися бездіяльними. Вони чекали, що Іоанн Георг візьме на себе лідерство, а шведська армія доведе, що вона може перемогти католиків⁸⁰.

Спочатку 20 липня Густав Адольф вступив до Штетіна, столиці Померанії, і змусив герцога стати союзником і надати гроші. Шведи у серпні 1630 р. взяли контроль над Магдебургом, підтримавши Крістіана Вільгельма, управителя міста у вигнанні. Густав Адольф зимував у Померанії та Бранденбургській марці. Відсутність провіанту змусила його продовжувати кампанію. 23 січня 1631 року він прибув до Бервальда, де підписав вже згадувану вище угоду про альянс з Францією⁸¹.

Тим часом на союз зі шведами погодилися Георг Вільгельм Бранденбурзький та Іоанн Георг Саксонський, в землі якого вторглася імператорська армія на чолі з генералом Тіллі. До моменту вторгнення імперських сил курфюрст Саксонії зібрав вісімнадцять тисяч військ, які об'єдналися зі шведами на північ від Лейпцига. Саксонський курфюрст сподівався добитися від Фердинанда таких поступок, як скасування Реституційного едикту або принаймні м'яке його тлумачення.

Об'єднані армії під командуванням Густава Адольфа зустріли імперську армію на полі біля села Брайтенфельд 17 вересня 1631 р. Об'єднана армія Густава чисельніше переважала імперську армію на тисячу чоловік і двадцять дев'ять гармат. Результатом стала вражаюча перемога Густава Адольфа. Ця перемога надихнула більше число німецьких князів підтримати шведів, оскільки більш войовничі члени протестантського суспільства вбачали в ній Божу кару імперцям за спалення Магдебурга у травні 1631 р.⁸².

⁸⁰ Davis T. M. The Swedish Intervention: How the Thirty Years War Became International... Pp. 7.

⁸¹ Веджвуд С. В. Тридцатилетняя война...

⁸² Kilsdonk L. The Thirty Years War(s)... Pp. 10-11.

Після поразки Тіллі рушив на південь до Нейдлінгена, до верхнього Пфальцу, а його заступник Паппенгейм – до Весера, щоб заблокувати просування допоміжної армії шведського короля вздовж північного узбережжя. Казна Католицької ліги була втрачена під час відступу, залишилися лише мізерні імперські грошові ресурси.

На початку жовтня 1631 р. саксонські війська перетнули кордон Сілезії, а 25 жовтня вони вже пройшли кордон Богемії. 10 листопада Валленштейн покинув Прагу, а 15-го саксонці окупували місто. Тим часом король Швеції просувався на захід. 2 жовтня він увійшов до Ерфурта, 14 жовтня шведи вже були в Вюрцбурзі. Вони не чіпали городян та біженців з найближчих сіл, хоча без традиційних пограбувань не обійшлося.

У Франкфурт-на-Майні католицькі князі зібралися, щоб обговорити «Едикт про реституцію», але протестантські князі відмовилися брати участь у цій зустрічі. 14 жовтня надійшла звістка про падіння Вюрцбурга, і делегати роз'їхалися.

11 листопада Густав Адольф окупував Ханау, 23 листопада – Ашафенбург, а 27 листопада він увійшов до Франкфурта, конституціоналістського центру Священної Римської імперії. У Хьохсті до нього приєднався з підкріпленням ландграф Вільгельм Гессе-Кассельський, разом вони перейшли Рейн і рушили до Гейдельберга. Але з наближенням зими Густав Адольф повернув назад, залишивши свого союзника, молодого герцога Бернхарда Саксен-Веймарського, захопити Мангейм. На початку січня Густав Адольф заволодів Майнцем.

Протестанти зустрічали шведів як визволителів. Один за одним німецькі правителі перейшли на бік Густава Адольфа. Серед них герцоги Вільгельм та Бернхард Саксен-Веймарські, ландграф Гессе-Кассельський та герцог Брауншвейг-Луненбургський. Шведський монарх взяв під захист ландграфа Гессен-Дармштадтського, регента Вюрттемберга, марграфів Ансбаха та

Байрейта, вільне місто Нюрнберг, Франконськонський округ. Герцоги Мекленбургські вже тривалий час були його союзниками, В імперії Густав Адольф мав у своєму розпорядженні сім армій⁸³.

Швидке просування Швеції змусило таких могутніх князів, як Максиміліан Баварський, звернутися за допомогою до князів і держав за межами Імперії, оскільки сили Імперської та Католицької ліги виявилися нездатними зупинити шведів та їхніх союзників. Першим вибором баварського курфюрста був герцог Лотарингії Карл IV, але спроба герцога захопити контроль над єпископством Меца спричинила прикордонний конфлікт із Францією. В результаті остання отримала військовий доступ до Ельзасу. Франції не вдалося досягти домовленостей з Максиміліаном Баварським, і він погодився на відновлення Валленштейна на посаді командувача імперською армією⁸⁴.

2 березня 1632 р. король Швеції знову рушив у похід, зустрівся з маршалом Горном в Швайнфурті, а звідти вирушив до Нюрнберга, де всі його війська мали зібратися. Набравши сорок тисяч новобранців, Густав Адольф готувався вирушити на південь, спочатку до Аугсбурга, потім до Баварії. 1 квітня Максиміліан Баварський приєднався до Тіллі в Інгольштадті, давши Густаву Адольфу всі причини вторгнутись у Баварію. Отримавши підкріплення в кількості п'яти тисяч людей, Тіллі відступив на схід.

7 квітня Густав Адольф перетнув Дунай в Донауверті, а потім пішов на схід, нищачи все на своєму шляху, щоб жодна інша армія не могла знайти провіант. 14 квітня Густав Адольф дістався до річки Лех, де на протилежному березі розташовувався табір Тіллі. В результаті військового зіткнення наступного дня армія Тіллі, зазнавши значних втрат, була змушена відступити⁸⁵.

Тим часом імператору вдалося домовитися з Валленштейном. Останній домігся безперешкодного відходу війська курфюрста Саксонського з Богемії.

⁸³ *Веджвуд С. В. Тридцатилетняя война...*

⁸⁴ *Kilsdonk L. The Thirty Years War(s)... Pp. 11.*

⁸⁵ *Веджвуд С. В. Тридцатилетняя война...*

Густав Адольф на початку травня підійшов до стін Мюнхена, і місто відкупилося, виплативши величезну суму в чверть мільйона талерів. Валленштейн же 25 травня зайняв Прагу. В липні армії шведського короля та Валленштейна зайняли позиції в околицях Нюрнберга, але генеральної битви тривалий час не було.

Поки Густав Адольф перебував у Нюрнберзі, Холк, сподвижник Валленштейна, вторгся в Саксонію, руйнуючи країну. Військо шведів страждало від відсутності води, провіанту та епідемій. Король вирішив відступати, але через деякий час повернувся.

6 листопада об'єдналися армії Валленштейна та Паппенгейма. 16 листопада 1632 р. відбулася одна з найвизначніших битв Тридцятирічної війни – битва під Лютценом. Шведи здобули перемогу в цій битві, але втратили свого короля⁸⁶.

Після загибелі Густава Адольфа у битві при Лютцені шведські армії та союзи ослабли. Франція розглядала можливість підтримати Саксонію замість Швеції, і чимало німецьких полків і солдатів, які служили в шведській армії, повстали або відмовилися виконувати накази канцлера Оксенстієрні чи шведських генералів. Також шведські війська втратили централізоване керівництво. Оксенстієрна мав стратегічне командування та визначав цілі армій, але він не був досвідченим генералом і не мав такої репутації, як Густав. Швеція не починала переговори з Фердинандом чи Католицькою лігою після Лютцена, оскільки це могло означати, що шведська сила базується виключно на Густаві Адольфі, але Оксенстієрна змінив цілі Швеції. Він зосередився на захисті територій, які Швеція утримувала в Північній Німеччині, зокрема Померанії та Мекленбурга, і утримував гарнізони в Бремені, Вердені та Майнці, сподіваючись отримати ці землі в будь-якому мирному врегулюванні. Таким чином, у руках шведів перебували все німецьке балтійське узбережжя та гирла Ельби і Везеру.

⁸⁶ *Веджвуд С. В. Тридцатилетняя война...*

У березні 1633 року Оксенстіерна скликав зустріч протестантських князів у Гейльбронні, щоб заснувати «запланований Густавом *corpus politicorum*» (протестантський політичний орган), що, в свою чергу, мало спонукати Францію продовжувати підтримувати Швецію (Франція припинила виплачувати субсидії Швеції після смерті Густава). Представник Рішельє продовжив Бервальдський договір і погодився продовжувати субсидії Швеції через Гейльброннську лігу, в якій вона лідирувала. Гейльброннська ліга взяла за мету змусити імператора повернути «Імперію до її довоєнного стану», Швеція ж, очолюючи її, прагнула отримати належну компенсацію за свою участь у війні. Бранденбург уклав союз зі Швецією та Францією, але відмовився приєднатися до Гейльброннської ліги, оскільки вона погодилася віддати Померанію Швеції. Поновлення Бервальдського договору та об'єднання шведських територіальних вимог підкреслюють зростаюче міжнародне значення війни⁸⁷.

З загибеллю Валленштейна в лютому 1634 р., убитого змовниками, Габсбурги посилюють свої позиції, в той час як у протестантському таборі ширяться незгоди, а армія страждає від поганого постачання. 6-7 вересня 1634 р. при Нердлінгені відбулася ще одна значна битва Тридцятирічної війни. З боку Габсбургів у ній виступили іспанська армія на чолі з кардиналом-інфантом Фердинандом Австрійським та імперська армія, очолювана Фердинандом, королем Угорщини та сином імператора. Протестантською армією командували маршал Горн та Бернхард Саксен-Веймарський. В результаті битви протестанти втратили біля три четверті своєї армії.

Після поразки супротивника імперська, баварська та іспанська армії витіснили шведів з південної Німеччини. Німецькі союзники Швеції похитнулися у своїй підтримці, чим скористалася Франція. До 1634 року Швеція мала зіткнутися з новою війною з Польщею, адже наступного року закінчувався термін перемир'я з нею. Німецькі члени Гейльброннської ліги почали

⁸⁷ Kilsdonk L. The Thirty Years War(s)... P.12.

розглядати Францію як кращого союзника, ніж Швеція, оскільки вона запропонувала нейтральний, міжконфесійний альянс для припинення війни. Вона підірвала лідерство Швеції, погодившись виплатити субсидію в п'ятсот тисяч ліврів безпосередньо Лізі Гейльбронна замість виплати субсидій лише Швеції. Крім того, Рішельє пообіцяв надіслати дванадцять тисяч нефранцузьких солдатів на допомогу Гейльброннській лізі. В обмін на допомогу Франції ліга мала відновити католицьке богослужіння в межах своїх завоювань» і «забезпечила належну «сатисфакцію» зусиллям Франції у вигляді австрійських частин Ельзасу, Брайзаха, Констанца та всіх фортів на Рейні». Наприкінці 1634 та на початку 1635 року імперські війська повернули частину Ельзасу у Франції, що спонукало Рішельє посилити французьку армію, яка ввійшла в Ельзас і намагалася витіснити імперців звідти.

Напруженість між Іспанією та Францією досягла кульмінації війни у квітні 1635 р. Французьке оголошення війни змусило Фердинанда II співпрацювати з іспанськими військовими операціями проти французів і голландців, але Фердинанд уникав оголошення війни Франції та сподівався, що війна швидко закінчиться, оскільки імперські сили все ще були втягнуті у військові дії в Німеччині. Баварські та імперські війська допомагали іспанським військам у боротьбі з французами на річці Рейн. Однак іспанські, імперські та баварські війська також продовжували наступ на решту шведських гарнізонів у Рейнській області.

Празький мир 1635 року був спробою імператора відновити мир в імперії шляхом послаблення едикту про реституцію та об'єднання проти іноземних загарбників, якими вважалися Швеція та Франція, а не Іспанія. Договір також ізолював більш радикальних князів, які все ще підтримували Швецію та Францію. Це підштовхнуло Швецію та Францію до більш тісної співпраці, підтриманої кількома князями, яких Фердинанд виключив із пропозиції про амністію. Він розпустив Католицьку Лігу та всі альянси всередині імперії та між імперськими князями та іноземними державами, за винятком домовленостей між курфюрстами. Це змусило низку князів укласти сепаратні мирні угоди з

імперією. Більш помірковані князі-протестанти, такі як Іоанн Георг Саксонський і Георг Вільгельм Бранденбурзький, приєдналися до договору; хоча Бранденбург намагався зберегти нейтралітет через свою близькість до шведських військ. Празький мир об'єднав значну частину Німеччини (як лютеранських, кальвіністських, так і католицьких князів) проти Франції та Швеції, нарешті знищивши останні сліди релігійного конфлікту⁸⁸. Ось як писав про Празький мир у своєму щоденнику Ганс Габерле:

«У 1635 році імператор досить добре побив шведа і відкинув його назад, так, що він вирішив покинути імперію взагалі, хоча насправді не залишив, а осів біля боліт у Дальній Померанії. У цей час імператор знову потоваришував з курфюрстом Саксонії, з яким раніше об'єднався король Швеції і який був ворогом імператора. Імператор і саксонці уклали мир у Празі, бо сакс був головою протестантського табору. Імператор вважав, що коли він матиме мир з головою, то захопить весь протестантський союз. Так і сталося»⁸⁹.

Однак угода розвалилася майже відразу, оскільки вона не пропонувала амністії всім німецьким князям. Війна тривала, оскільки шведська та французька пропаганда описувала свою боротьбу як єдину боротьбу за відновлення свободи Німеччини [32, с. 15]⁹⁰.

Таким чином, шведський період Тридцятирічної війни насичений подіями, військовими маневрами та політичними інтригами. Шведи перемагали, поки їх очолював Густав Адольф, але з його загибеллю Швеція витратила свої позиції, і лідерство перейняла Франція. Цей час характеризується неймовірним сплеском насильства в німецьких землях, спалахом епідемій та голодом. Війна набуває все більшого міжнародного значення. Запропонований імператором Празький мир не вирішив всіх протиріч, тому військові дії, вже за прямої участі Франції та Іспанії, не припинилися.

⁸⁸ *Kilsdonk L. The Thirty Years War(s)... Pp. 13-15.*

⁸⁹ *Heberle Hans. Zeitregister...*

⁹⁰ *Kilsdonk L. The Thirty Years War(s)... Pp. 15.*

3.4 Франко-шведський період (1635—1648 рр.)

Після підписання Празького миру позиції імператора в Німеччині посилились. Імперські і союзницькі армії контролювали правий берег Рейну, Вюртемберг. Швабію та Франконію, де обкладали населення військовими поборами. Союзниками Фердинанда стали Іоанн Георг та Максиміліан Баварський. До Празького договору також доєдналися курфюрст Бранденбургський, герцоги Саксен-Кобургський. Гольштейнський, Мекленбургський, Померанський, регент Вюртемберга, князі Ангальтський, Гессен-Дармштадський і Баденський, міста Любек, Франкфурт-на-Майні, Ульм. Вормс, Шпейер і Хальбронн. Імператору вдалося очолити коаліцію правителів, що поставило нечисленну групу кальвіністів в незручне положення. висвітливши їх в якості противників миру та агентів іноземних держав. Поза об'єднаною імперією залишалися тільки вигнанець курфюрст Пфальцький, ландграф Гессен-Кассельський і герцог Брауншвейг-Люнебург.

Позиції імператора зміцніли і в сфері зовнішніх відносин. Зокрема. Значно покращилися відносини з датським королем Крістіаном, що компенсувало ворожнечу зі Швецією. Польський король Владислав IV завдяки укладенню династичного шлюбу став союзником Австрії.

Сприятлива ситуація склалася в Європі й для іспанської гілки династії Габсбургів. Англійський уряд дотримувався необхідного нейтралітету. Кардинал-інфант зміг заспокоїти фламандців у Нідерландах, які, побоюючись нападу Франції та Об'єднаних Провінцій, шукали захисту Австрійського дому. Але останній не зміг в повній мірі скористатися отриманими перевагами⁹¹.

19 травня 1635 р. Франція відкрито вступила у війну. Відкривши останній її період. Рішельє зміг виставити п'ять армій. Але вони склалися з найманців, були нашвидкоруч зібрані та не мали досвідчених командирів. Оборону зайняла основна Рейнська армія. Головний удар французи скерували на Брюссель. направивши туди 40-тисячну франко-нідерландську армію. Натомість на

⁹¹ Веджвуд С. В. Тридцатилетняя война...

допомогу іспанцям вирушив з армією Пікколоміні, що, в результаті, змусило союзників перейти до оборони⁹².

Загалом 1635-1636 роки виявилася у військовому контексті невдалими для Бурбонів та їх союзників. Спочатку піднявся бунт в армії, що перебувала під командуванням шведського маршала Банера. Ситуацію врятувало укладення перемир'я з Польщею, що стало можливим завдяки зусиллям Франції. Шведські війська були вивільнені з польського фронту та пере направлені до німецьких земель.

Та на півдні та південному заході Німеччини склалася важка ситуація. Імперські війська захопили Аугсбург, Ханау-на-Майні. Іспанцям здалися міста [Веджвуд]. Таким чином, імперські сили міцно утвердилися на Середньому Рейні. Генерал-лейтенант Галлас вторгся в у французьку Бургундію, а кардинал-інфант Фердинанд вирушив у похід на Париж. Та французам вдалося відкинути обидві армії.

Влітку 1636 р. імперські війська на чолі з фельдмаршалом Гацвельтом захопили Магдебург. Але коли від армії відділився загін для облоги Бранденбурга, на неї напали війська маршала Банера. В результаті битви, що відбулася 4 жовтня 1636 р. при Віттштоку, імперські сили були розбиті⁹³.

22 грудня 1636 р. новим імператором Священної Римської імперії був обраний Фердинанд III, син попереднього імператора, що ще раз засвідчило перевагу, яку отримали Габсбурги (Додаток Ж). Вони здійснили спробу вторгнення у Францію, окупували правий берег Рейну. Шведи та уряд Об'єднаних провінцій трималися за рахунок Рішельє. Супротивники, що залишилися - ландграф Гессен-Кассельський і герцог Брауншвейг-Люнебург – мали невеликі армії та перебували в бездіяльності. Бернхард Саксен-Веймарський, що перебував на службі у французів, очікував обіцяного фінансування⁹⁴.

⁹² Войтович В., Голубко Л. Історія війн і військового мистецтва...

⁹³ Войтович В., Голубко Л. Історія війн і військового мистецтва...

⁹⁴ Веджвуд С. В. Тридцатилетня війна...

Швецію поступово виснажила затяжна війна. Її військо стало схоже на імперські армії, які утримувалися за рахунок територій, що стали театром воєнних дій. Задля збереження та утримання Померанії Швеція більш тісніше зближувалася з Францією. У січні 1638 французи змогли розрахуватися з Бернхардом Саксен-Веймарським, армія якого у лютому захопила кілька міст на Рейні та оточила Рейнфельд. Герцог Савеллі відкинув протестантську армію від міста, але незабаром війська Бернхарда несподівано напали на імперців, полонивши всіх генералів. Отримавши підкріплення з Франції, герцог взяв в облогу стратегічне місто Брейзах. Бернгард поодиноці розгромив військові загони герцога Савеллі та фельдмаршала Гетца, які поспішали на допомогу обложеним. В результаті 17 грудня гарнізон Брейзахи капітулював. Це означало, що сухопутний зв'язок між іспанськими Габсбургами та їх бельгійськими володіннями був перерваний.

У січні 1639 р. Банер, вирушивши з Померанії, відкинув імперців. 14 квітня він розгромив імперські війська при Хемніці, після чого вторгся у Чехію. Та протестантські війська так і не наважилися на штурм Праги. Тим часом війська Гацфельта та Пікколоміні поступово витісняли Банера з Чехії.

В правлячих колах намітилися тенденції до становлення миру. Зокрема. з пропозиціями миру ще в 1638 р. виступили Папа Римський та Данія. Імператор Фердинанд III також виражав мирні наміри, здійснюючи спроби ведення перемовин з Францією та Швецією⁹⁵. На рейхстазі в Регенсбурзі, що відбувся восени 1640 р., під час обговорення питання щодо можливостей початку міжнародних мирних переговорів, стани висловилися за припинення війни. Але прагнення більшості імперських князів до миру зовсім не означало, що вони визнають владу імператора над собою. Вони, як і раніше, прагнули до обмеження влади Габсбургів та в розширення станових та регіональних свобод⁹⁶.

⁹⁵

⁹⁶ *Зінченко А. Л.* Історія дипломатії: від давнини до Нового часу... с. 414.

Та мирні ініціативи на той час не втілилися в життя. Іспанію ослабив розгром флоту в Нідерландах. У 1640 р. французи захопили Аррас. У січні 1641 р. війська Банера несподівано з'явилися неподалік від Регенсбургу, де засідав рейхстаг та ледь не захопили в полон імператора. Після смерті Банера у травні 1641 р. командування перейшло до Л. Торстенсона. Останній вирушив через Сілезію до Моравії. 2 листопада 1642 р. біля Брейтенфельда він розгромив імперську армію ерцгерцога Леопольда та Пікколоміні. Торстенсону вдалося захопити Лейпциг, і в результаті шведські війська зайняли Саксонію.

Весною 1643 р. іспанський намісник Нідерландів Франсіско де Мело взяв в облогу французьке містечко Рокруа. На допомогу надійшла французька армія на чолі з принцом Конде. 19 травня 1643 р. відбулася битва при Рокруа, в якій французька армія завдала значної поразки іспанській.

Коли нарешті протестантський блок почав здобувати військову перевагу, Швеція відволіклась від основного театру військових дій, напавши на Данію. Торстенсон у 1643 р. вторгся у Ютландію. Данія втратила практично всі материкові укріплення. Незважаючи на поразку шведсько-голандського флоту від данського у морській битві 1 липня 1644 р., шведи восени продовжили наступ.

Переключення шведів на інший фронт використала імперська армія генерала Верта, яка 23 листопада 1643 р. розгромила при Тутлінгемі французько-веймарську армію. Для боротьби з Торстенсоном була відправлена армія Галласа, але через бездарні дії полководця вона була розбита шведами 23 листопада 1644 р. біля Ютеборгу. Вслід за відступаючим Галласом Торстенсон знову увійшов в Чехію. 6 березня 1645 р. шведський фельдмаршал завдав значної поразки імперському війську біля села Янків.

24 травня 1645 р. Торстенсон з армією перейшов Дунай. Шведи захопили низку міст в Нижній Австрії. Так і не дочекавшись підходу військ князя Дьєрдя

І Ракоці, Торстенсон проводить безрезультатну облогу міста Брно. Потім шведи відступили до Нижньої Австрії та взялися укріплювати дунайські фортеці.

Французи тим часом діяли в Баварії. 5 травня 1645 р. відбулася значна битва при Мертгенгеймі, в ході якої баварський фельдмаршал фон Мерсі розгромив французьке військо на чолі з маршалом Тюренном.

15 серпня 1645 р. за сприяння Франції Данія та Швеція уклали мирну угоду, в результаті якої Данія втрачала низку територій та звільняла норвезький флот від зундського мита. 5 вересня 1645 р. уклав мир зі шведами і курфюрст Саксонії⁹⁷.

Тим часом починають реалізуватися й мирні ініціативи. Ще з початку 1643 р. до міст Мюнстер та Оснабрюк починають прибувати учасники мирних переговорів. 4 грудня 1644 р. у Мюнстері відкрилися офіційні переговори між Францією, імператором та німецькими князями. В другій половині 1645 р. в Оснабрюці розпочалися перемовини зі шведами.

Незважаючи на мирний процес, військові дії продовжилися. У 1646 р. Франція захопила Дюнкерк. В штурмі міста брали участь й українські козаки. Французькі війська увійшли на територію Каталонії, що повстала. Франція пропонувала Іспанії обміняти Каталонію на Бельгію, що спричинило розрив між французами та союзними Нідерландами. Останні у грудні 1646 р уклали сепаратний мир з Іспанією, яка визнала незалежність Нідерландів.

Влітку 1646 р шведсько-французька армія вторглася в Баварію. 5 січня 1647 р шведський фельдмаршал Врангель захопив місто Брегенс, де перебувала скарбниця католицьких князів. У березні 1647 р Максиміліан Баварський був вимушений підписати сепаратне перемир'я в Ульмі, але продовжив військові дії проти шведів та французів. 17 травня 1648 р відбулася битва при Цусмарсчаузені, в ході якої баварсько-імперська армія зазнала поразки

⁹⁷Веджвуд С. В. Тридцатилетня війна...

Шведський корпус на чолі з генералом фон Кенігсмарком рушив на Прагу бої за місто тривали до кінця війни.

В той же час імперсько-іспанська армія під командуванням ерцгерцога Леопольда Вільгельма була розбита під Лансом французькими військами на чолі з принцем Конде. Для імператора ситуація стала критичною, і він погодився піти на поступки. Це дало можливість підписати Вестфальський мир, який завершив Тридцятирічну війну⁹⁸.

Таким чином, франко-шведський період є завершальною фазою Тридцятирічної війни. Він є тривалим у часі і багатим на військові події. Якщо на початку періоду шальки терезів схилялися на користь Габсбургів, то наприкінці безсумнівну перевагу отримала франко-шведська коаліція. Військові дії відбувалися, не зважаючи на процес мирних переговорів, що був ініційований ще на рубежі 30-40 років XVII ст., але офіційно розпочався з 1644 року.

Висновки до розділу 3

Історики найчастіше періодизують Тридцятирічну війну, поділяючи її на чотири періоди: чесько-пфальцький період (1618 – 1625 рр.), данський (1625 – 1629 рр.), шведський (1630 – 1634 рр.), франко-шведський період (1635 – 1648 рр.)

Чесько-пфальцький період є початковою фазою війни. Вона розпочалася з повстання протестантів у Богемії, що почалося у відповідь на прокатолицьку політику Габсбургів. До повстання з часом приєдналися Моравія та Австрія. В той час як Габсбурги мали підтримку могутньої на той час Іспанії, чеських протестантів підтримали герцог Савойський та кальвіністський Пфальц. Курфюрст Пфальцу Фрідріх був обраний повсталими королем Богемії. Однак протестанти зазнали значної поразки під Білою Горою у 1620 р, що й визначило долю повстання, яке було придушене. 1621-1625 роки називають пфальцьким

⁹⁸ Велдсвуд С. В. Тридцатилетняя война...

етапом війни. В його ході Пфальц було окуповано іспанцями та передано католикам, а Фрідріх став вигнанцем.

Другий етап Тридцятирічної війни ознаменувався долученням Данії. Датський король Крістіан IV мав територіальні претензії до Священної Римської імперії та боявся загрози появи об'єднаної під егідою католиків-Габсбургів Німеччини. До вступу у війну Данію спонукали Англія та Нідерланди. Військові дії для Крістіана IV виявилися невдалими. Імперський генерал Валленштейн встановив контроль над Ютландією та ледь не захопив столицю Данії. Остання вийшла з війни на вигідних умовах, пообіцявши не надавати підтримку протестантським князям Німеччини.

Третій етап пов'язаний зі шведською інтервенцією до німецьких земель. Посилення прокатолицьких позицій в Німеччині, її прагнення побудувати імперський флот на Балтиці, ослаблення Данії як буферної держави спонукали шведського короля Густава Адольфа II здійснити напад на німецькі землі. До цього нападу спонукала й Франція, яка субсидувала Швецію. Густав Адольф II же використовував релігійну риторику для пояснення своїх дій. Спочатку шведи активно наступали захоплюючи території, а на їхній бік перейшли чимало протестантських князів. Але в переможній для них битві під Лютценом загинув Густав Адольф, що спричинило деструктивні процеси у шведському війську. Німецькі землі та армії потерпають від голоду та епідемій. Швеція доклала зусиль до утворення протестантської Гельброннської ліги. Після поразки при Нердлінгені позиції протестантів ослаблюються. Франція ж проявляє все більше втручання в хід війни, перебираючи лідируючу роль у Швеції. Шведський період війни завершився запропонованим імператором Празьким миром як своєрідним компромісом між ним та князями. Та війна продовжилася, оскільки цей мир не вирішував усіх протиріч, що склалися між німецькими правителями.

Четвертий, франко-шведський етап Тридцятирічної війни є завершальним. Він розпочався з відкритого вступу у війну Франції, яка продовжувала діяти у союзі зі Швецією. Спочатку Габсбурги перебували у більш виграшному положенні, а їхні війська встановлювали контроль над південною та південно-

західною Німеччиною. Серед німецьких князів у них залишилося мало супротивників. Швеція виснажувалася, їх армія існувала за рахунок грабунку територій. Але поступово військова перевага переходить на бік франко-шведської коаліції. Відчутної поразки зазнала Іспанія від французьких військ при Рокруа. У 1643-1645 роках Швеція відволіклась на війну з Данією, на яку вона напала. З 1638 р. з'являються мирні ініціативи, а з 1644 р. розпочинаються офіційні мирні переговори. Але незважаючи на це, військові дії продовжувалися, забезпечивши перевагу протестантсько-французького блоку. Коли ситуація стала критичною, імператор погодився піти на поступки, що створило можливість для підписання Вестфальського мирного договору.

РОЗДІЛ 4. НАСЛІДКИ ТРИДЦЯТИРІЧНОЇ ВІЙНИ ДЛЯ ЄВРОПИ ТА НІМЕЧЧИНИ

4.1 Вестфальський мир. Політичні зміни у Європі.

Наприкінці Тридцятирічної війни політична ситуація та прагнення її учасників зазнали певних змін у порівнянні з її початком.

Священна Римська імперія була вкрай виснажена війною. А її землі – розорені. Іспанська й австрійська гілки династії Габсбургів втрачали свою єдність. Будучи католиком, імператор був змушений рахуватися з протестантськими силами як всередині Імперії, так і за її межами. Фердинанд III повинен був все частіше звертатися за військовою та фінансовою підтримкою до Венеції, Тоскани, Модени та інших дрібних італійських держав. До кінця війни австрійські Габсбурги все частіше діяли не як імператори Священної Римської імперії, а як захисники інтересів власних спадкових земель. Виявляючи прагнення зберегти свої спадкові володіння та владу в Чехії й Угорщині, вони були готові відмовитися від претензій на європейську гегемонію та від підтримки іспанських союзників.

Іспанія ж мала великі інтереси в Європі: в Нідерландах, Італії, на Рейні, на Піренеях. Ведучи війну на два фронти – проти Франції та Нідерландів, Іспанія значно виснажилася. Її сухопутній зв'язок з Нідерландами було перервано, що стало важливою стратегічною перемогою французів. Зазнавши на початку 40-х років низки поразок, Іспанія вже не змогла оправитися від розгрому при Рокруа (19 травня 1643 р.). Відносини з австрійськими Габсбургами розладналися, останні почали діяти більш самостійно. Мадрид прямо звинувачував Фердинанда III в зраді спільних інтересів.

Внутрішньополітичне становище Франції ускладнилося, що спонукало її шукати шляхів для встановлення миру. На зміну Рішельє прийшов кардинал Мазарині. В країні посилювалися фінансові труднощі, адже Франція фінансувала французькі, шведські та деякі італійські армії, задіяні на театрі військових дій. Наростало внутрішнє невдоволення, посилювалися виступи проти податкової політики уряду. Франція остерігалася й посилення Швеції. Знищення імперії Габсбургів виявилася не тільки непосильною, але й непотрібною метою для Франції, що зумовило її готовність Франції іти на певні поступки в переговорному процесі.

Швеція єдина бажала продовження війни, сподіваючись здобути нові територіальні і політичні надбання. У самій Швеції відбувалася боротьба між «партією війни», очолюваною канцлером А. Оксеншерною, та «партією миру», яку підтримувала королева Христина. Це протистояння викликало неузгодженість в діях шведської дипломатії.

Ще задовго до закінчення Тридцятирічної війни розпочався небачений до цього в європейській практиці процес прелімінарних (попередніх) переговорів. Перші спроби спонукати воюючі сторони до мирних перемовин були зроблені папою Урбаном VIII і Данією, але тільки в 1640 р. в Гамбурзі дипломати домовилися про скликання в березні 1642 р. мирного конгресу в Мюнстері й Оснабрюці⁹⁹. Мирний процес затягувався. Відкриття конгресу, призначене на

⁹⁹ Зінченко А. Л. Історія дипломатії: від давнини до Нового часу... С. 414-416.

березень 1642 р., було перенесено на квітень, а потім на грудень 1644 р. Тільки 4 грудня переговори було урочисто відкриті. Як уже зазначалося вище, мирні перемовини між імператором і Францією з їхніми католицькими союзниками розпочалися в Мюнстері навесні 1644 р, а між імператором і Швецією з їхніми протестантськими союзниками в Оснабрюці пізніше. Вже в 1645 р. Конгрес працював доволі повільно, так як всі європейські проблеми європейської політики (крім англійських) обговорювалися і кожен учасник уважно стежив за ситуацією на різних фронтах та її змінами, що чинило вплив на хід переговорів і наступне прийняття важливих політико-дипломатичних рішень¹⁰⁰.

На Вестфальському конгресі велися перемовини про повоєнне врегулювання міждержавних відносин. Головним загальним питанням переговорів було встановлення «християнського вічного миру», який би охопив всю Європу, забезпечивши рівновагу між християнськими державами й стабільний мир між ними. Оскільки у Тридцятирічну війну було залучено більшість європейських держав, тому вони всі брали участь у перемовинах.

Самі переговори протікали дуже складно. Найважливіші рішення на Вестфальському конгресі були прийняті в період між осінню 1646 та початком 1648 р. Вони окреслювали територіальні, релігійні, юридичні питання; окремо стояла іспанська проблема. Велику роль у пошуках рішень відіграв австрійський дипломат, очільник імперської делегації в Мюнстері М. Траутмансдорф, який намагався вигідно використати франко-шведські суперечності.

У вересні 1646 р. було досягнуто домовленості між імперією та Францією з територіальних питань. Мова йшла про підтвердження французьких прав на єпископства Мец, Туль і Верден у Лотарингії та про передачу Франції земель в Ельзасі. У лютому 1647 р. було підписано попередню угоду між Габсбургами, Швецією та Бранденбургом. Швеція гарантувала собі володіння важливими

¹⁰⁰ Ціватий В. Європейська система міжнародних відносин і дипломатична практика в період Тридцятилітньої війни... С. 45.

пунктами в гирлах судноплавних річок Північної Німеччини. Точилася боротьба й за Померанію, на яку претендували шведи та курфюрст Бранденбургу.

Європейські держави Нідерланди, Польща й Мекленбург виступили проти значного посилення шведських позицій у балтійському регіоні. Натомість Нідерланди стали підтримувати й не пішли на зближення з Францією, а потім уклали мир з Іспанією.

Зі значними труднощами на конгресі врегульовувалося релігійне питання. Шведи прагнули поширити протестантські свободи на всю територію Німеччини, зокрема й на спадкові землі австрійських Габсбургів. У червні 1647 р. імператор подав на розгляд власний проект з релігійного питання, який передбачав значні поступки протестантам в імперії, але цілком виключав їх в спадкових землях. Релігійні питання неодноразово спричиняли кризу в перебігу перемовин. Головні положення релігійної згоди між імператором, Швецією й протестантами були ухвалені у липні 1647 р.¹⁰¹.

Мирний договір, який був підписаний 24 жовтня 1648 р., і отримав назву Вестфальського миру, складався з двох мирних договорів, прийнятих на Оснабрюкському конгресі між імператором Священної Римської імперії та її союзниками, з одного боку, і Швецією та її союзниками – з іншого; на Мюнстерському конгресі між імператором Священної Римської імперії та її союзниками, з однієї сторони, і Францією та її союзниками – з іншої. Загалом Вестфальський мир 1648 р. закріпив поразку Священної Римської імперії, католицької церкви та Іспанії, та визнав переможцями Францію, Швецію та певною мірою Англію¹⁰².

Головні положення Вестфальського миру були наступними.

1. Скасовано Реституційний едикт 6 березня 1629 р. і Празький мир від 30 травня 1635 р. Кальвінізм був визнаний на рівні з лютеранством.

¹⁰¹ Зінченко А. Л. Історія дипломатії: від давнини до Нового часу... С. 416-417.

¹⁰² Васецький Ю. В. Вплив соціально-політичних подій в Європі XVI-XVII ст. на розвиток правової доктрини Нового часу. *Альманах права*. 2021. №12. С. 136-141.

Князі набули права вільно обирати релігію, за виключенням безпосередніх земель імператора.

2. Князям було дозволено укладати будь-які союзи між собою та іноземними державами, але це заборонялося проти імператора.
3. Оголошувалася загальна амністія, зняття всіх ембарго, дозволялося вільне судноплавство по Рейну.
4. За Габсбургами залишалися їх спадкові землі, зокрема Чеське королівство, титул угорських королів з частиною угорських земель та Хорватським королівством.
5. Франція отримувала Ельзас, Зундгау, Декаполіс, Брайзах, єпископства Верден, Мец і Туль.
6. Швеція отримала північне узбережжя Балтійського і Північного морів, Західну Померанію, Бременське архієпископство, єпископство Ферден, Вісмар та контрибуцію загальною сумою 5 млн талерів.
7. Нідерланди та Швейцарія визнавалися незалежними державами.
8. Бранденбург отримав Східну Померанію, а в якості компенсації за Західну Померанію архієпископство Магдебург та єпископства Мінден, Хальберштадт та Каммін. Баварії дістався Верхній Пфальц і закріплення першого по старшинству титулу курфюрста. Мекленбург як компенсацію за Вісмар отримав єпископства Швецин та Ратценбург. До Саксонії була приєднана лужицька Сербія. Гессен-Касселю дісталися абатство Херсфельд, що набуло статусу князівства, частина графства Шаумбург і пів мільйона талерів. Спадкоємець пфальцького курфюрста і короля Богемії Фрідріха V пфальцграф Карл Людвіг отримав Нижній Пфальц та набув статусу восьмого курфюрста. Незначні територіальні зміни торкнулися й інших німецьких земель¹⁰³.

¹⁰³ Веджвуд С. В. Тридцатилетня війна...

9. Франція та Швеція визнавалися гарантами миру.

Крім безпосереднього розподілу Європи на сфери впливу, встановлення нових політичних реалій, контрибуцій, територіальних змін, Вестфальський мир мав важливе міжнародне дипломатичне та правове значення. Зокрема, він містив ряд положень доктринального характеру. Цей договір заклав основи сучасного міжнародного права. Внаслідок ухвалення Вестфальського миру виникли такі його принципи.

- Державний суверенітет став загальновизнаною правовою категорією і вже не розглядався як сфера застосування виключно сили. Таким чином було започатковано європейське право націй.
- Через встановлення рівноправності католицьких і протестантських держав та надання певних гарантій релігійним меншинам було сформовано принцип терпимості. Також в певній мірі було визнано принцип свободи совісті, який поклав початок захисту прав меншин у світі.
- Встановлювалися певні гарантії підтримання миру, Зокрема, ст. 123 Мюнстерського договору проголошувала, що ухвалений мир має залишатися у силі, а його учасники «зобов'язуються підтримувати і захищати всі статті в цілому та кожен окремо».
- Ідеї єдиної міжнародної християнської спільноти було протиставлено ідею суверенітету і незалежності кожної держави.
- Вестфальський мир став важливим етапом у розвитку міжнародного права, сприяв його відокремленню від релігійної основи і, виходячи з принципу рівноправності, розповсюдив його дію на монархічні і республіканські держави.

З огляду на вагоме значення Вестфальського миру 1648 р., його концептуальний зміст, з часу його ухвалення починається відлік сучасної епохи

міжнародних відносинах. Історія Європи, а зрештою й світу, розвивалася через утвердження та розширення цінностей миру.

Вестфальський мир має низку доктринальних характеристик.

- Суверенітет в якості всеосяжної зовнішньої незалежності держав та їх самовизначення, ставав ключовим принципом європейського порядку. Взаємовідносини держав базувалися на їх правовій рівності. Учасники Вестфальського конгресу шляхом правового врегулювання змогли досягти миру і сформувати той європейський правопорядок, який став базою для майбутньої Європи.
- Вестфальський конгрес здійснив великий внесок у розвиток міжнародно-правового інституту посередництва, збагатив практику організації переговорного процесу.
- Вагомого значення набули ідеї забезпечення окремих прав людини. Зокрема це стосується нормативного забезпечення релігійних свобод, свободи пересування і вибору місця проживання, а також майнових прав особистості. Проголошувався принцип, за яким приватна власність і права громадян держави, що воює, не могли бути змінені війною¹⁰⁴.

Хоч Вестфальський мир окреслив головні принципи міжнародних відносин на майбутнє, він не вирішив усіх суперечностей між європейськими країнами. Правителі й уряди не розпускали армії, так як припускали можливість відновлення війни. Швеція, підписавши мир, відмовлялася виводити свої війська з захоплених нею територій. Для цього знадобилося ще більше року активних переговорів. Війна між Францією й Іспанією тривала до 1659 р. Зрештою Вестфальський мир був визнаний більшістю учасників переговорів. Договір став базовим документом для всіх наступних міжнародних угод аж до Французької буржуазної революції кінця XVIII ст.¹⁰⁵.

¹⁰⁴ *Васецький Ю. В.* Вплив соціально-політичних подій в Європі XVI-XVII ст. на розвиток правової доктрини Нового часу... С. 138-139.

¹⁰⁵ *Зінченко А. Л.* Історія дипломатії: від давнини до Нового часу... С. 418.

Таким чином, Вестфальський мир завершив Тридцятирічну війну, хоч і не розв'язав всіх наявних суперечностей. Документ регулював політичні, територіальні та релігійні питання. Він заклав основи майбутніх міжнародних та правових відносин у Європі.

4.2 Соціально-політичні наслідки Тридцятирічної війни для німецьких земель

Мир, укладений у Мюнстері та Оснабрюці, німці в подальшому розцінювали як національну трагедію. Встановлений устрій був провалом в контексті ідеї об'єднаної Німеччини¹⁰⁶.

На Віденському конгресі були прийняті важливі політичні та юридичні рішення, які значно вплинули на долю імперії. Князі підтвердили своє право на ведення самостійної міжнародної політики. Рейхстаг отримав прерогативу укладати мир, оголошувати війну й мобілізувати війська. Поправка, що забороняла вступати в союзи проти імператора, на практиці була недієвою. Завдяки територіальним надбанням в межах Імперії Франція й Швеція увійшли до складу імперських станів й отримали місце в рейхстазі¹⁰⁷.

Імператор втратив будь-який авторитет у німецьких справах. Але й рейхстаг не отримав значних повноважень. Для вирішення загальних проблем у ньому була необхідна одностайність трьох курій, курфюрстів, інших князів та міст, що було фактично недосяжно. Не було встановлено законного способу для вирішення релігійних питань, тому з цією метою використовували положення Аугсбурзького миру 1555 р.

Увесь державний уклад був ніби розрахований на бездіяльність імперії загалом та самостійність її окремих частин. Князі припинили самостійно приїждити на засідання рейхстагу та відправляли туди своїх представників. Імперія існувала номінально. Князівський абсолютизм сягнув небачених

¹⁰⁶ Шульце Г. Історія Німеччини...

¹⁰⁷ Зінченко А. Л. Історія дипломатії: від давнини до Нового часу... С. 417.

розмахів. Формуючись в межах окремих князівських володінь, він не містив ознак прогресу¹⁰⁸. У післявоєнний період виникла величезна кількість маленьких держав: за деякими оцінками їх було біля 1800. Крім того, з'явилося більш ніж півсотні вільних міст і більше шістдесяти церковних князівств¹⁰⁹.

Серед науковців до сьогодні тривають дискусії щодо числа демографічних втрат Німеччини у Тридцятирічній війні. В праці, опублікованій ще в 1940 р. дослідник Г. Франц стверджував, що «за 30 років кризи біля 40% сільського населення стало жертвою війни та епідемій. У містах втрати можна оцінити тільки в 33%». Нині ці дані піддаються критиці¹¹⁰.

С. Веджвуд вважає, що оцінка втрат в документах XVII ст. є перебільшеною. Баварія заявляла, що втратила 88 тисяч сімей і 900 сіл, Богемія – 75% населення і більше 80% сіл. У Вюртемберзі, за свідченнями, збереглася шоста частина населення, в Нассау – п'ята, в Хеннеберзі – третя, в Пфальці – п'ятдесятя. Населення міста Кольмара скоротилося удвічі, від довоєнного числа жителів Вольфенбюттеля залишилася тільки восьма частина його колишньої чисельності, в Магдебурзі – десята, в Хенау – п'ята, в Ольмюці – менше п'ятнадцятої. Мінден, Хамельн, Геттінген і Магдебург, судячи зі звітів, були зруйновані.

Наводить дослідниця й інші дані. Населення Мюнхена, яке налічувало двадцять дві тисячі чоловік в 1629 році, в 1650-му році становило сімнадцять тисяч; в Аугсбургу в 1620 році мешкало сорок вісім тисяч чоловік, в 1650 – двадцять одна тисяча. У Хемніці від майже тисячі чоловік залишилося менше двохсот, у Пірні з восьмисот сімдесяти п'яти мешканців залишилося п'ятдесят чотири. Населення Марбурга, що окупувався одинадцять разів, зменшилося вдвічі. Населення Берлін-Кельна скоротилося на чверть.

¹⁰⁸ Бобилева С. Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року... С. 117.

¹⁰⁹ Хоус Дж. Краткая история Германии...

¹¹⁰ Outram Q. The socio-economic relations of warfare and the military mortality crises of the Thirty Years' War... Pp. 152.

Альтмарк, Зальцведель, Тангермунде і Гарделеген втратили третину жителів, Зеєхаузен і Штендаль – більше половини, Вербени і Остербург – дві третини.

На думку С. Веджвуд в Священній Римській імперії, якщо включити Ельзас та виключити Нідерланди та Богемію, на 1618 р. проживав 21 млн осіб. В 1648 р. це число становило 13,5 млн. Втрати серед чоловіків і жінок були рівними. Смертність серед мирного населення була приблизно такою ж, якщо не більшою, чим серед військових¹¹¹.

У післявоєнний час у багатьох економічних негараздах та втратах звинувачували шведську армію. В документі зі Шведського державного архіву описуються значні збитки, завдані саме шведами: «...не кажучи вже про ті багато тисяч монастирів, панських маєтків і дворянських садіб у Німеччині й у всіх місцях, де вони (шведи) провадили війну, що їх вони в полум'ї відіслали на небо. Справедливо, проте, похвалити їх за кмітливість, з якою вони, щоб дати користь своїй державі, спалили і зруйнували, скільки могли, багато (майже всі) всякого роду залізних, дротяних і ливарних заводів, а також рудних копалень. Так, у Геттінгені і Госларі близько 100 залізних, мідних і латунних копалень, у Вірнінгероді, у Гейлфгенроді, Гарці; також усі металічні заводи в Мейнських горах, як ось: у Марієнсбергу, Анненбергу, Цвіккау. Всі металічні заводи і ремісничі підприємства зруйновані і спалені у Верхнелужицьких горах: у Баудсені, Цітау, Герліці. Крім того, в Сілезьких горах біля Богемії, саме: у Гульдтбергу, Шмідебергу, Іпвейнці, Яуері, Ягерндорфі, Троппау, Лослау зруйновано багато тисяч всякого роду металічних заводів і ремісничих підприємств. Люди, особливо з богемських Мідних і Срібних гір, у величезній кількості перевезені до Швеції, так що коли б їх зібрати до купи, їх виявилося б так надмірно багато, що будь усі шведські гори з чистої міді, і то цих бідних людей для роботи в них було б більш, ніж досить»¹¹².

¹¹¹ Веджвуд С. В. Тридцатилетняя война...

¹¹² Розорення Німеччини під час Тридцятирічної війни (Список населених місць Германії, спалених і зруйнованих під час війни)... С. 126-127.

В. Гірок, яка досліджувала вплив війни на міську економіку, робить висновок, що міське населення в середньому скоротилося на 25%. Але дослідниця вказує й на той факт, що в імперських містах, окрім Гамбурга, чисельність населення скоротилася в середньому на 31%, а в територіальних – тільки на 25%. Гамбург же протягом війни перебував в нейтральному статусі, тому постраждав менше. Смертність населення була зумовлена переважно хворобами та голодом, аніж втратами в боях. Причин голоду було чимало: військові реквізиції, руйнування ферм і сільськогосподарських угідь, погані врожаї. Все це спричинило зростання цін на основні продукти харчування. Практично всі міста зазнали значного падіння рівня добробуту населення на 34-38%. В імперських містах рівень падіння склав 39%¹¹³.

У спогадах Г. Геберле зустрічаємо спогади про негаразди війни: «Протягом цього 1635 року ми зазнали та витерпіли велику нестачу через війну і чуму, від якої багато тисяч померли і багато тисяч померли від голоду... Нестача була така велика, що ульчське зерно піднялося до 13 флоринів, потім до 16,17 і навіть 20 флоринів. Тоді зерно не надходило в муніципальне зерносховище взагалі, бо пекарі таємно все скупили... Були такі жахливі страждання, настільки тяжкі, що я не можу це описати. З цієї смерті та голоду виникло зло, гірше за всі біди: мор, і багато тисяч людей померло від голоду, війни та чуми. Голод, бачте., нагнав багато бідних людей, які їли огидні речі...»¹¹⁴.

Але окремі міста пережили незначні негаразди, а деякі і збагатилися на війні. Ерфурт почав влаштовувати на своїй території щорічну ярмарку, коли Лейпциг потрапив окупацію. Бремен монополізував торгівлю англійськими тканинами, а Гамбург перехопив у конкурентів торгівлю цукром та прянощами та вийшов з війни одним із найбагатших міст Європи. Франкфурт-на-Майні пережив кілька років труднощів після битви при Нердлінгені та повернув своє

¹¹³ Gierok V. The Thirty Years' War and the decline of urban Germany... Pp. 7-11.

¹¹⁴ Heberle Hans. Zeitregister...

благополуччя та багатство. Населення Дрездену поповнилося біженцями, тому й не зменшилося, а населення Вюрцбурга взагалі зросло¹¹⁵.

Суспільство було дезінтегроване соціальним хаосом та постійною зміною влади та релігій. Після війни селян знову прив'язували до землі. Купецтво перебувало в занепаді. Виник прошарок безземельного дворянства.

Таким чином, Німеччина вийшла з Тридцятирічної війни роздробленою та ослабленою. Князі отримали абсолютну владу у своїх володіннях, а імперська влада залишалася номінальною. Німецькі землі понесли значні людські та економічні втрати.

Висновки до розділу IV

Під кінець Тридцятирічної війни виснаження відчували всі сторони конфлікту. Єдність між австрійськими та іспанськими Габсбургами була порушена. Перші прагнули захистити свої спадкові землі, другі – не оговталися від поразок. Франція відчувала фінансові труднощі. У Швеції відбувалася боротьба «партії війни» та «партії миру».

Священна Римська імперія офіційно розпочала мирні переговори в 1644 р. – з Францією та її союзниками в місті Мюнстер, в 1645 р. – зі Швецією та її союзниками в місті Оснабрюк. Вестфальський мир було укладено 24 жовтня 1648 р. За його умовами перемогли Франція та Швеція. Мир проголошував право князів обирати віросповідання та вести зовнішню політику. Встановлювалися територіальні змін на політичній карті Європи. Вестфальський мир заклав основи майбутніх міжнародних відносин та європейської правової системи. Він не розв'язав всіх суперечностей в Європі, однак нарешті приніс спокій на німецькі землі.

Вестфальський мир практично сприяв закріпленню політичної роздробленості Німеччини, створенню умов для формування князівського абсолютизму. Імператор втратив реальну владу. Релігійні ж питання продовжували вирішувати за умовами Аугсбурзького миру.

¹¹⁵ Веджвуд С. В. Тридцатилетня війна...

Німеччина понесла значні демографічні та економічні втрат. Між науковцями й нині триває дискусія щодо їх реальних, а не гіперболізованих масштабів. На третину знизився добробут міського населення, хоча окремі міста змогли навіть отримати вигоду від війни. З настанням миру довоєнні соціальні порядки відновлювалися по всій території Німеччини.

ВИСНОВКИ

Тридцятирічна війна – важлива проблема всесвітньої історії, інтерес до якої не зникає протягом тривалого часу. До її вивчення застосовувались різні наукові підходи. В минулому Тридцятирічна війна розглядалася істориками переважно як внутрішньонімецький конфлікт, спричинений релігійними протиріччями. Сучасні ж вчені розглядають її в контексті протистояння європейських держав, католицького та протестантського блоків, Габсбургів та Бурбонів. Наукові дискусії з проблематики тривають.

В українській науковій літературі тема Тридцятирічної війни висвітлена недостатньо. Науковці розглядають переважно участь козацтва у війні, вплив Вестфальського миру на структуру міжнародних відносин (В. Ціватий) або правову систему Європи (Ю. Васецький, В. Ржевська, А. Дмитрієв).

Так як Тридцятирічна війна торкнулася багатьох країн Європи, справжній інтерес до неї проявляють зарубіжні вчені. Найбільш широко розкрита ця проблематика в англомовній науковій літературі. Найконцептуальнішими роботами з теми вважаються С. Веджвуд, Р. Аша, Дж. Паркера, Й. Полішенського, П. Вілсона. Багато уваги Тридцятирічній війні приділяється й в німецькій історіографії, де класичною вважається робота М. Ріттера. Сучасних істориків турбують питання причин і наслідків війни, соціально-економічних відносин під час цього військового конфлікту, військового мистецтва, європейських політичних протиріч.

Джерельна база для вивчення Тридцятирічної війни є доволі широкою. Вона містить офіційні державні та міжнародні документи, листи, накази, мемуари, спогади, щоденники тощо. Але ці джерела потребують критичної оцінки, адже можуть містити перебільшення чи висвітлювати події на користь певної сторони конфлікту.

Тридцятирічна війна як подія загальноєвропейського значення мала ряд причин, серед яких сучасні дослідники особливо наголошують на політичному протистоянні між Габсбургами та Бурбонами. Контролюючи величезні території, Габсбурги на межі XVI – XVII ст. фактично встановили політичну

гегемонію в Європі. Вони розподілялися на дві гілки: старша правила в Іспанії, молодша закріпилася в німецьких землях. Франція опинилася в оточенні габсбурзьких володінь, тож прагнула підірвати могутність цієї родини. Габсбурги несли католицьку ідею. Тому проти них виступили протестантські сили. Франція ж, будучи католицькою країною, у своєму виступі проти католиків-Габсбургів, дбала тільки про свої політичні інтереси. Важливими чинниками міжнародної політики початку XVII ст. була боротьба Іспанії за Нідерланди, а також релігійні протиріччя між католиками та протестантами. В середовищі останніх зіткнулися інтереси лютеран і кальвіністів. Тому військовий конфлікт в Європі, який спалахнув у вигляді Тридцятирічної війни, був закономірним.

Війна не випадково розпочалася на землях Німеччини, яка була політично роздробленою країною. Це не сприяло економічному розвитку німецьких земель, спричиняло нерівномірний їх розвиток. Німеччина на початку XVII ст. була дуже урбанізованою країною. З галузей господарства найбільшого розвитку набула торгівля.

Імператор Священної Римської імперії не мав реальної влади, яка зосереджувалася в руках князів. Він обирався з родини Габсбургів і мав католицьке віросповідання, в той час як більшість його підданих сповідували протестантизм. Релігійні суперечності також не сприяли єдності Німеччини. В розв'язанні релігійних питань на імперських землях користувалися положеннями Аугсбурського миру, умови якого потребували перегляду. Німецькі католики мали більш сильні позиції, зважаючи на їх єдність та чіткість намірів. Протестанти не мали таких переваг: лютеран непокоїло швидке поширення кальвінізму, що ще більше ускладнювало релігійну ситуацію в Німеччині.

На початку XVII ст. в німецьких землях спалахнула низка конфліктів, які вдалося владнати. Але внутрішня ситуація продовжувала загострюватися, що врешті-решт призвело до війни.

Тридцятирічна війна, як правило, поділяється на чотири періоди: чесько-пфальцький період (1618 – 1625 рр.), данський (1625 – 1629 рр.), шведський (1630 – 1634 рр.), франко-шведський період (1635 – 1648 рр.). Кожен з них відображає певну фазу війни та має свої особливості.

Чесько-пфальцький період має своєю точкою відліку повстання протестантів у Богемії, що почалося у відповідь на спроби Габсбургів реалізувати про католицьку політику. Повстання поширилося на Моравію та Австрію. На боці Габсбургів виступила Іспанія, повстанців – герцог Савойський та кальвіністський Пфальц. Курфюрста Пфальцу Фрідріха було обрано королем Богемії. Повстання у Чехії було придушене після поразки протестантів під Білою горою у 1620 р. Військові дії перекинулися на Пфальц, де тривали до 1625 р. результатом Пфальц було окуповано іспанцями.

На другому етапі Тридцятирічної війни на німецькі землі напала Данія, яка мала територіальні претензії до Священної Римської імперії та прагнула запобігти посиленню католиків. До цього Данію підштовхнули Англія та Нідерланди. Датське військо було швидко витіснене за межі імперії, а генерал Валленштейн захопив Ютландією. За домовленостями Данія не втратила територій, але надала обіцянку не підтримувати протестантських князів Німеччини.

Третій етап ознаменувався вторгненням шведської армії на німецькі території. Фінансувала кампанію Франція. Шведський король Густав Адольф II прагнув територіальних надбань та недопущення об'єднання та зміцнення Німеччини, хоча позиціонував себе захисником протестантизму. Шведи здійснювали активний наступ та залучили на свій бік чимало протестантських князів. Певний перелом відбувся після переможної битви для шведів під Лютценом, під час якої загинув Густав Адольф. Позиції Швеції, що залишилися без авторитетного правителя, ослабли. Шведам вдалося організувати Гейльброннську лігу протестантів. В одній з найбільших битв Тридцятирічної війни при Нордлінгені католицькі сили перемогли. В цей час все більшу активність проявляє Франція, яка прагне нівелювати лідерство Швеції.

Шведський період війни завершився Празьким миром, який був спробою встановити порозуміння між імператором та протестантськими князями. Оскільки мир не розв'язував усіх суперечностей, війна продовжилася.

Франко-шведський етап Тридцятирічної війни став останнім. Франція відкрито втрутилася у війну та діяла у союзі зі Швецією. Спершу союзники втратили контроль над південною та південно-західною Німеччиною. Серед німецьких князів більшість перейшла на бік Габсбургів. Та з часом військова перевага переходить на сторону франко-шведської коаліції. Франція завдала Іспанії значної поразки при Рокруа. У 1643-1645 роках Швеція воює з Данією, що дещо відволікло її від основного театру бойових дій. Виникають передумови до встановлення миру.

У 40-х роках XVII ст. всі сторони військового конфлікту відчували виснаження. Габсбурги послабли, а у Франції почалися фінансові негаразди. Мирні ініціативи нарешті почали втілюватися в життя. З 1644 р. тривав Вестфальський конгрес, де велися офіційні мирні переговори. На його хід впливали військові дії, які не завершувалися на час переговорів. Війна продовжувалася до 1648 р., забезпечивши перевагу Франції та Швеції. Ситуація для Габсбургів стала дуже напруженою, тому імператор погодився піти на поступки, що дало змогу укласти Вестфальський мирний договір.

Вестфальський мир, укладений 24 жовтня 1648 р., в якості переможців визначав Францію та Швецію. Його положення надавали значні політичні свободи німецьким князям та регулювали територіальні зміни на політичній карті Європи. Вестфальський мир заклав базу для майбутніх міжнародних відносин та європейської правової системи, але так і не розв'язав всіх суперечностей на теренах Європи.

Німці розглядають Вестфальський мир як національну трагедію. Він створив умови для надмірної політичної роздробленості Німеччини, становлення князівського абсолютизму. Імператор не мав реальних важелів влади. Князі отримали чималі політичні прерогативи, зокрема, право ведення самостійної зовнішньої політики.

Як основний театр воєнних дій, Німеччина зазнала значних демографічних та економічних втрат, про реальні масштаби яких точаться наукові дискусії. Багато людей загинуло не тільки на полі бою, а й від голоду та епідемій. Загальний рівень добробуту міщан знизився. Сільське господарство та торгівля занепали. Соціальний устрій, який існував до війни, по її закінченню довго відновлювався. Тридцятирічна війна стала однією з найбільш трагічних сторінок історії Німеччини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Мирний договір імператорсько-французький, або Мюнстерський// Нємченко І. В. Історія країн Західної Європи доби пізнього середньовіччя. Частина III: Навчально-методичний посібник (для студентів факультету історії та філософії) Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. С. 135-137.
2. Мирний договір імператорсько-шведський, або Оснабрюкський [24 жовтня 1648 р.] // Нємченко І. В. Історія країн Західної Європи доби пізнього середньовіччя. Частина III : Навчально-методичний посібник (для студентів факультету історії та філософії) Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. С. 131-135.
3. Наказ Валленштейна. [26 грудня 1627 р.]// Нємченко І. В. Історія країн Західної Європи доби пізнього середньовіччя. Частина III : Навчально-методичний посібник (для студентів факультету історії та філософії) Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. С. 124-126.
4. Розорення Німеччини під час Тридцятирічної війни (Список населених місць Германії, спалених і зруйнованих під час війни) // Нємченко І. В. Історія країн Західної Європи доби пізнього середньовіччя. Частина III : Навчально-методичний посібник (для студентів факультету історії та філософії) Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. С. 126-128.
5. Heberle Hans. Zeitregister. URL: https://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/eng/Doc.7-ENG-Heberle_en.pdf
6. Алексеев В. М. Тридцатилетняя война. Л.: Учпедгиз, 1961. 184 с.
7. Балух В. О. Ранньомодерна Європа: [підручник] Чернівці: Наші книги, 2016. 704 с.
8. Бобилева С. Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року. Дніпропетровськ, 2003. 528 с.
9. Вакуленко Т. І. Криза династії Габсбургів і проблеми управління землями Корони чеської в 1609–1619 рр. *Історичний архів*. 2015. №15. С. 10-21.

- 10.Васецький Ю. В. Вплив соціально-політичних подій в Європі XVI-XVII ст. на розвиток правової доктрини Нового часу. *Альманах права*. 2021. №12. С. 136-141.
- 11.Веджвуд С. В. Тридцатилетняя война. М.: Астрель, 2012. 571 с
- 12.Войтович В., Голубко Л. Історія війн і військового мистецтва: в трьох томах. Том 2. Від професійних найманих армій до масових (мобілізаційних) армій (початок XVI – XX ст.). URL: https://books.google.com.ua/books?id=MQDfDwAAQBAJ&dq=франко-шведський+період+Тридцятирічної+війни&hl=ru&source=gbs_navlinks_s
- 13.Дмитрієв А. Вестфальський мир 1648 року: витоки сучасного міжнародного права. *Людина і політика*. 1999. № 2. С. 21-25.
- 14.Зінченко А. Л. Історія дипломатії: від давнини до Нового часу. К.: Проза, 2005. 560 с.
- 15.Міщук Г. А. Релігійний розвиток Чехії початку XVII сторіччя. *Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції/ За заг. ред. проф. ГМ Стародубець*. Житомир: Полісся, 2015. С. 90-93.
- 16.Моруа А. История Германии. М.: Азбука, 2017. 320 с.
- 17.Подаляк Н. Г. Балтійське питання в Європейській політиці XVI-XVII століття і занепад Ганзи. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2002. № 7.С. 330-341.
- 18.Поршнев Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. М.: Наука, 1976. 437 с.
- 19.Ржевська В.С. Елементи колективної безпеки у змістіВестфальського миру 1648 р. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Випуск 108 (Частина І). С. 206-211.
- 20.Троян С. С. Південнонімецьке купецтво на службі іспанської корони (XVI–початок XVII століття). *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2013. №20 (1). С. 125-132.

- 21.Троян С. Трансформація ідеї державного суверенітету в системі міжнародних відносин XV – XVII ст. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр.* Львів, 2008. Вип. 21. С. 33-39.
- 22.Хоус Дж. Краткая история Германии. М.: Колибри, 2017. 256 с.
- 23.Циватий В. Вестфальський політико-дипломатичний фінал Тридцятилітньої війни (1618–1648): теоретико-методологічний та інституціональний аспекти. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. Вип. 30. Рівне: РДГУ, 2018. С. 127-135.
- 24.Циватий В. Г. Дипломатичні раути й дилеми нової дипломатії періоду Тридцятилітньої війни (1618-1648 рр.): інституціональний дискурс. *Проблеми всесвітньої історії*. 2018. № 2. С. 53-65.
- 25.Циватий В. Європейська система міжнародних відносин і дипломатична практика в період Тридцятилітньої війни. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. 2020. Історичні науки. Том 30. С. 39-49.
- 26.Циватий В. Г. Міжнародно-політичні наслідки й фронтири Тридцятилітньої війни (1618-1648): історичний, дипломатичний та інституціональний дискурси. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія: *Історія*. 2019. №27. С. 88-96.
- 27.Шиллер Ф. Тридцатилетняя война. Собрание сочинений. Т. 5. Исторические сочинения. Статьи. М.: Гослитиздат, 1957. 522 с.
- 28.Шульце Г. Історія Німеччини. Київ: Наука, 2010. 280 с.
- 29.Шумський І. К. Роль Вестфальської системи для міжнародного права: історико-правовий аспект. *Актуальні дослідження правової та історичної науки. Випуск 54: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 12–13 жовтня 2023 р.)* / редкол.:

- О. Яремко та ін. ГО “Наукова спільнота”. WSZIA w Opolu. Тернопіль: ФО-П Шпак ВБ 2023. С. 65-67.
30. Asch R.G. The Thirty Years War: The Holy Roman Empire and Europe, 1618–1648. Palgrave Macmillan. 259 p.
 31. Croxton D. A territorial imperative? The Military revolution, strategy and peacemaking in the thirty years war. *War in History*. 1998. №5(3). Pp. 253-279.
 32. Davis T. M. The Swedish Intervention: How the Thirty Years War Became International. *The AlexAndriAn VI*, no. 1 (2017). Pp. 1-15.
 33. Endres R. Die Folgen des 30jährigen Krieges in Franken. *Mitteilungen der Fränkischen Geographischen Gesellschaft*. 1990. №35/36. Pp. 351-368.
 34. Gierok V. The Thirty Years' War and the decline of urban Germany. *Oxford Economic and Social History Working Papers*. 2023. №210. Pp. 1-46.
 35. Haan E. Multi-Causal Approach to the Thirty Years' War. *Grand Valley Journal of History*. 2017. V.7. Issue 1. Pp. 1-26
 36. Haude S. The Thirty Years' War (1618–1648): Moving Bodies–Transforming Lives–Shifting Knowledge. *Daphnis*. 2017. №45(3-4). Pp. 475-491.
 37. Kilsdonk L. The Thirty Years War(s). *Lawrence University Honors Projects*. 2018. Pp. 1-120.
 38. Ogilvie S. C. Germany and the seventeenth-century crisis. *The Historical Journal*. 1992. №35(2). Pp. 417-441.
 39. Outram Q. The socio-economic relations of warfare and the military mortality crises of the Thirty Years' War. *Warfare in Early Modern Europe 1450–1660*. 2017, Routledge. Pp. 151-184.
 40. Parker G. The thirty years' war. 2006. 316 p.
 41. Parrott D. A. Strategy and Tactics in the Thirty Years' War: The Military Revolution. *Militaergeschichtliche Zeitschrift*. 1985. №38(2). Pp. 7-26.
 42. Polišenský J.V. Thirty Years War. University of California, 1971. 305 p.
 43. Ritter M. Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des Dreißigjährigen Krieges. Bd. 3. Stuttgart: Cotta, 1908. 682 p.

44. Schaff F. When 'the state made war', what happened to economic inequality? Evidence from preindustrial Germany (c. 1400-1800). *Economic History Working Papers*. October, 2020. № 311. Pp. 1-73.
45. Schnitter D., Schnitter H., Oredsson S., Sikora, M., Noivosadtko, J. Ein Söldnerleben im Dreißigjährigen Krieg. Eine Quelle zur Sozialgeschichte. URL:
https://scholar.google.com.ua/scholar?hl=uk&as_sdt=0%2C5&q=45.%09Schnitter+D.%2C+Schnitter+H.%2C+Oredsson+S.%2C+Sikora%2C+M.%2C+Noivosadtko%2C+J.+Ein+Söldnerleben+im+Dreißigjährigen+Krieg.+Eine+Quelle+zur+Sozialgeschichte.&btnG=
46. Sutherland The Origins of the Thirty Years War and the Structure of European Politics. *The English Historical Review*. Jul., 1992. Vol. 107, No. 424. Pp.587-625.
47. Thirty Years' War. URL:
https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Thirty_Years'_War
48. The Thirty Years' War And Its Aftermath. URL:
<https://www.encyclopedia.com/humanities/culture-magazines/thirty-years-war-and-its-aftermath>
49. Tschopp S. S. Heilsgeschichtliche Deutungsmuster in der Publizistik des Dreissigjährigen Krieges: pro-und antischwedische Propaganda in Deutschland 1628 bis 1635. Frankfurt am Main; Bern ; New York; Paris : Lang, 1991. 406 p.
50. Wilson P. The Thirty Years' War: Europe's Tragedy. Belknap Press; Reprint edition. 2009. Penguin Books Ltd, Registered Offices: 80 Strand, London. 863 p.

ДОДАТКИ

Додаток А. Імператор Фердинанд II Габсбург

Джерело:

https://uk.wikipedia.org/wiki/Фердинанд_II_Габсбург#/media/Файл:Ferdinand_II_with_insignia.jpg

Додаток Б. Фрідріх V Пфальцький, король Богемії

Джерело:

https://uk.wikipedia.org/wiki/Фрідріх_V_Пфальцький#/media/Файл:Kurfürst_Friedrich_V._von_der_Pfalz_als_König_von_Böhmen.jpg

Додаток В. Король Данії Крістіан IV

Джерело:
https://uk.wikipedia.org/wiki/Крістіан_IV#/media/Файл:Kristian_IV_av_Danmark,_malning_av_Pieter_Isaacsz_1611-1616.jpg

Додаток Г. Валленштейн

Джерело:
https://uk.wikipedia.org/wiki/Альбрехт_Валленштейн#/media/Файл:Albrecht_Wallenstein.jpeg

Додаток Д. Король Швеції Густав II Адольф

Джерело:
https://uk.wikipedia.org/wiki/Густав_II_Адольф#/media/Файл:Gustav_II_of_Sweden.jpg

Додаток Ж. Імператор Фердинанд III Габсбург

Джерело:
https://uk.wikipedia.org/wiki/Фердинанд_III_Габсбург#/media/Файл:Luysch_Ferdinand_III_Habsburg.jpg